

54425

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXII.

1982 MAJ 6

HUNGARIA
SZEGED
1978

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXII.

HUNGARIA
SZEGED
1978

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

TOMUS LXII.

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR.
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

DR. IMRE SZÁNTÓ

Szerkesztette

DR. SZÁNTÓ IMRE

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

MEGJEGYZÉSEK II. GÉZA TÖRTÉNETÉHEZ*

1154 őszen indult meg a versenyfutás Itáliáért a német-római birodalom és a bizánci császárság között. Barbarossa Frigyes 1154 szeptemberében kezdte meg első itáliai hadjáratát, Manuel császár pedig 1154—1155 fordulóján küldte megbízottait az Appennini-félszigetre, hogy szervezzék meg a dél-itáliai normannok elleni hadjáratot. A görög csapatok és hajók 1155 első felében jelentek meg Dél-Itália partjain. A bizánci basileus még nem mondott le arról a szándékáról, hogy — az 1148 őszen kötött thessalonikéi szerződés alapján, amely német-bizánci támadást irányzott elő a dél-itáliai normannokkal szemben — I. Frigyesel közösen kezdjen háborút I. Vilmos normann király ellen.¹

Eközben Barbarossa hadjárata Itáliában a végéhez közeledett. A német uralkodó 1155-ben IV. Adorján pápával megújította a bizánciak itáliai térhódítása ellen 1153-ban kötött konstanzi szerződést,² s júniusban seregével bevonult Rómába, ahol a pápa június 18-án császárrá koronázta őt. A német-római császár viszont leverte a pápaelenes köztársasági mozgalmat Rómában, s Bresciai Arnoldot kiszolgáltatta a pápának, aki rögvest kivégeztette a római néptribunt. Barbarossa már elhagyta Rómát, és megkezdte a visszavonulást észak felé Németországba, amikor Manuel küldöttei felkeresték őt. Frigyes elutasította a normannellenes hadjáratra vonatkozó bizánci tervet, mire a bizánciak Barbarossa részvétele nélkül indították meg a háborút I. Vilmos ellen. Csatlakozott azonban Manuelhoz IV. Adorján pápa, akinek helyzete Rómában Frigyes elvonulása után tarthatatlanná vált, s közben a normann király is meg-

* Jelen tanulmány egy nagyobb dolgozat része, amely a XII. századi magyar—bizánci kapcsolatokkal foglalkozik.

¹ Minderre ld. F. CHALANDON: *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie* II. Paris 1907. (továbbiakban: CHALANDON 1907.) 190—195.; F. CHALANDON: *Les Comnène* II. Jean Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180). Paris 1912. (továbbiakban: CHALANDON 1912. 349—352.); G. OSTROGORSKY: *Histoire de l'état byzantin*. Paris 1969. 405—406.; K. J. HEILIG: *Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts*. Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde. Monumenta Germaniae Historica IX. Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Stuttgart 1973.³ (továbbiakban: Monumenta IX.) 171.; K. JORDAN: *Investiturstreit und frühe Stauferzeit 1056—1197*. München 1973. 117.; 119.—Az 1148 őszen megkötött thessalonikéi szerződésre külön ld. В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ: *Изъ истории Византии въ XII вѣкъ. Союзъ двухъ имперій* (1148—1155). Труды В. Г. ВАСИЛЬЕВСКОГО IV. Ленинград 1930. 32—33.; P. LAMMA: *Comneni i Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII. I—II*. Roma 1955—1957. I. 94.; W. OHNSORGE: *Abendland und Byzanz*. Weimar 1958. (továbbiakban: OHNSORGE 1958.) 461.; P. RASSOW: *Honor imperii. Die neue Politik Friedrich Barbarossas (1152—1159)*. München 1961. 27—30.; HEILIG: i. m. 164—165.

² Az 1153 márciusában Barbarossa Frigyes és III. Jenő pápa között létrejött konstanzi szerződésre ld. H. KAP-HERR: *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Strassburg 1881. 42—43.; CHALANDON 1907. 154.; CHALANDON 1912. 343—344.; LAMMA: i. m. I. 137—138; OHNSORGE 1958. 428—429.; RASSOW: i. m. 49—64.; J. HALLER: *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit III*. Esslingen am Neckar 1962. 103.; K. HAMPE: *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*. Heidelberg 1968.¹² 154.

támadta a pápai területeket. Lehet, hogy Manuel már ekkor felvetette a pápának a keleti és a nyugati egyházak uniójának megvalósítására vonatkozó elképzelését. A pápa és a basileus szövetségéhez csatlakoztak a lázadó normann bárók is, s 1155 nyarának végétől nagyszabású háború bontakozott ki I Vilmos ellen. 1155 második felében és 1156 elején a szövetségesek igen komoly sikereket értek el, amelyek következtében Anconától Brindisiig Vilmos országának jelentős része Bizánc ellenőrzése alá került. 1156. április 15-én kezdődött meg a normann királyság egyik legfontosabb dél-itáliai kikötőjének, Brindisinek az ostroma. I. Vilmos, aki 1156 elejére felszámolta a szicíliai arisztokraták lázadását, nagy sereggel és flottával érkezett Brindisi alá.³

A bizánciak itáliai sikerei meglepték és kellemetlenül érintették Barbarossa Frigyeset, akinek a császári hatalom egész Itáliára történő kiterjesztése koncepciójával semmiképpen sem fért össze — miként ezt a konstanzi szerződés is mutatta — a bizánciak dél-itáliai térhódítása. Frigyes és Manuel itáliai törekvései közötti ellentétek kibékíthetlenségére most ismét fény derült, mert 1156 júniusában Würzburgban Frigyes elhatározta, hogy az általa is gyűlölt Vilmos király megsegítésére s a bizánciak hatalmi restaurációjának megakadályozása céljából hadat indít Manuel ellen Itáliában. A bizánci császár iránti haragjában a würzburgi birodalmi gyűlésen még a basileus követeit sem engedte maga elé. Miután azonban a német uralkodó értesült arról, hogy 1156. május 28-án Brindisinél a bizánciak súlyos vereséget szenvedtek I. Vilmos seregétől, 1156 júliusában a német-római császár már hajlandó volt fogadni Manuel küldötteit, s elállt a Manuel ellen tervezett itáliai hadjárat tervétől.⁴ A nürnbergi birodalmi gyűlésen kiderült, hogy a bizánci követek két igen fontos kérdés megtárgyalása céljából érkeztek I. Frigyes udvarába.

Az egyik kérdés Frigyes tervezett bizánci házasságkötésének ügye, a másik pedig Manuel Magyarország megtámadására vonatkozó javaslat volt.⁵ Barbarossa állásfoglalása e problémákkal kapcsolatban megmutatta, hogy a két császár érdemi együttműködése nem lehetséges. A német uralkodó bizánci házasságának terve még 1153-ban vetődött fel, és évekig tárgyaltak arról, hogy Frigyes feleségül veszi Isaakios sebastokrator Mária nevű leányát. E dinasztikus kapcsolat a német—bizánci szövetség erősítését lett volna hivatott szolgálni. Miután azonban az 1155-ös események rávilágítottak arra, hogy Frigyes és Manuel itáliai célkitűzései teljes mértékben keresztezik egymást, a német császár lemondott a bizánci házasság megkötéséről. Barbarossa már 1156 júniusában feleségül vette Beatrix hercegnőt, Felső-Burgundia örökösnoáját, s e házasság révén Burgundia és Provence, amelyekre Franciaország is igényt tartott, a német-római birodalomhoz került. Természetesen ez még jobban kiélezte a francia—német ellentéteket.⁶

³ Minderre ld. CHALANDON 1907. 195—266.; CHALANDON 1912. 351—367.; ВАСИЛЬЕВСКИЙ: i. m. 113—121.; LAMMA: i. m. I. 165—175.; С. Г. ЛОЗИНСКИЙ: История папства. Москва 1961. 143.; J. M. HUSSEY (főszerk.): The Cambridge Medieval History IV. The Byzantine Empire Part I: Byzantium and Its Neighbours. Cambridge 1966. (továbbiakban: *СМН*) 229.; С. Д. СКАЗКИН (főszerk.): История Византии в трех томах II. Москва 1967. (továbbiakban: *ИВ*) 328.; А. УРБАНСКИЙ: Byzantium and the Danube Frontier. New York 1968. 81—83.; НАМРЕ: i. m. 154—156.; OSTROGORSKY: i. m. 406—407.; JORDAN: i. m. 118—119.

⁴ Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum (továbbiakban: *MGH SS*) XX. Hannoverae 1868. 413—414. — Mindezzel részletesen foglalkozik K. ГРОТ: Изъ истории Угрии и славянства въ XII вѣкъ (1141—1173). Варшава 1889. 211—214.; CHALANDON 1907. 226—244.; CHALANDON 1912. 367—374.; ВАСИЛЬЕВСКИЙ: i. m. 130—131.; LAMMA: i. m. I. 175—185.; JORDAN: i. m. 120.

⁵ A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III. Budapestini 1937—1938. (továbbiakban: *G*) 1770.

⁶ *MGH SS XX*. 412—413. — I. Frigyes tervezett bizánci házassága politikai hátterére s a dinasztikus kapcsolat terve bukásának okaira ld. CHALANDON 1912. 345—346.; LAMMA: i. m. 142.; *СМН* 229.; УРБАНСКИЙ: i. m. 78.; HEILIG: i. m. 170.; JORDAN: i. m. 115. — A német—francia ellentétekre ld. E. LAVISSE: Histoire de France III/1. Paris 1931. 37—38.; H. BÜTTNER: Barbarossa und

Ami pedig Manuel császár ama indítványát illeti, hogy ti. a két császár 1156 szeptemberében közösen indítson támadást Magyarország ellen,⁷ véleményünk szerint itt nem arról volt szó, hogy a bizánci uralkodó „itáliai érdekeinek feláldozásával is hajlandó lett volna a Magyarország ellen irányuló görög—német szövetséget felújítani”,⁸ hiszen magyarelles német—bizánci szövetség addig sem volt. A valóságban ennek, azaz 1156 tavaszán, azaz a bizánciak legnagyobb itáliai sikereinek idején megfogant manueli ajánlatnak a lényege az volt, hogy elterelje Frigyes figyelmét a bizánciak itáliai hódításairól,⁹ s egy magyarországi háborúval kösse le a német-római császár erejét, miközben maga Manuel a pápával és a normann lázadókkal együtt folytatta volna I. Vilmos elleni invázióját. Végső soron tehát a manueli ajánlat mögött az húzódott meg, hogy a basileus hajlandó volt segíteni Frigyes magyarországi expanzióját, amennyiben ő maga szabadon terjeszkedhet Itáliában. Frigyes alapvetően azért utasította el Manuel ajánlatát, mert számára fontosabb volt Itália, mint Magyarország; ezt mutatja az is, hogy a német uralkodó már 1156-ban elhatározta: 1158 nyarán megindítja újabb itáliai hadjáratát.¹⁰ Barbarossa álláspontjának kialakításában nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy Itáliához hasonlóan Magyarországon sem kívánta — még közös akcióval sem — bizánci riválisának térhódítását.

Az a tény, hogy Manuel egyáltalában magyarelles hadjáratra tehetett javaslatot Frigyes előtt, világosan mutatja, mennyire feszült, ellenséges volt ekkor is az 1146-ban megromlott magyar—német viszony. Ugyanerről tesz tanúbizonyságot az a császári privilégium, amellyel 1156 szeptemberében Barbarossa az osztrák örgrófságot hercegség rangjára emelte. Ennek az intézkedésnek következtében megszűnt a Welf-Stauf ellenségeskedés, amely Frigyesnek 1152 óta nagy gondot okozott. A német uralkodó belátta, hogy az expanzív külpolitika folytatásához elengedhetetlenül szükséges a német feudálisok egységének megteremtése. Éppen ezért Frigyes hatalomra kerülése óta a Welf-Stauf ellenségeskedés elsimításán fáradozott. Miután 1152-ben kielégítette VI. Welf igényeit, az 1154 júniusi gosslari birodalmi gyűlésen elismerte Oroszlán Henrik Bajorországra vonatkozó követelését. A bajor hercegség birtokában levő Babe nbergi Henrik osztrák örgróf azonban ezt a döntést nem fogadta el, s ezért nem is vett részt Frigyes első itáliai hadjáratában sem, Barbaróssának végül is azzal sikerült megnyernie Henriket, hogy Bajorország elvétele fejében 1156. szeptember 17-én a császár Ausztriát dukátus rangjára emelte.¹¹

Az erről szóló privilégiumnak azonban magyarelles éle is volt, mert Ausztria hercegének kötelességévé tette, hogy a császárt magyarországi háborúja esetén katonai erővel segítse.¹² Ez világosan arra vall: a magyar királyság és a német birodalom közötti viszony bármikor háború kitérésével fenyegethetett.

Mindemögött végső fokon annak a Barbarossa Frigyesnek expanziós politikája húzódott meg, aki már 1152-ben Magyarország hűbéri hódoltatását tervezte.¹³ A né-

Burgund. Vorträge und Forschungen Bd. XII. Probleme des 12. Jahrhunderts. Konstanz—Stuttgart 1968. 92—95.

⁷ G 1770.

⁸ Így vélekedik DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. (továbbiakban: DEÉR 1928.) 130.

⁹ Erre már utalt SCHERER F.: Komnénosz Mánuel bizánci császár (1143—1180) világuralmi törekvései. Gyula 1911. 69.

¹⁰ MGH SS XX. 414.

¹¹ Minderre ld. GPOT: i. m. 214.; A. HUBER: Ausztria története I. Bp. 1899. 232—235.; H. PELZER: Friedrichs I. von Hohenstaufen Politik gegenüber Dänemark, Polen und Ungarn. Leipzig 1906. 9—10.; LAMMA: i. m. I. 130—131.; OHNSORGE 1958. 445.; HAMPE: i. m. 147.; HEILIG: i. m. 168., 171.; JORDAN: i. m. 113—114., 116., 121.

¹² G 21., 2632., 2645.

¹³ G 1769.

met uralkodó 1155-ben kifejtett koncepciója szerint arra törekedett, hogy birodalma fennhatóságát a szomszéd államok fölé kiterjessze.¹⁴ Az 1157-es lengyelországi események pedig a keleti irányú feudális expanzió erősödéséről tanúskodtak. Miután IV. Bolesław felmondta a vazallusi viszonyt, 1157 nyarán Frigyes hadserege betört Lengyelországba, s ily módon kényszerítette annak uralkodóját hűségsküre, évi adó fizetésére s a birodalmi fennhatóság elismerésére.¹⁵

II. Géza királysága nehéz külpolitikai helyzetbe került, hiszen egyaránt fenyegette egy, a német birodalomból kiinduló támadásnak, illetve egy összehangolt, kétoldalú német—bizánci katonai akciónak a veszélye.¹⁶ Eppen ezért II. Géza, hogy kivédje a királyságára nehezedő külső nyomást, változtatást kezdeményezett a magyar—nyugati (német és cseh) viszony vonatkozásában. A fordulat az 1157-es évben ment végbe. Barbarossa Frigyes egyik legfőbb bizalmi emberének, Dániel prágai püspöknek magyarországi követjárása nyomán egyrészt cseh—magyar dinasztikus kapcsolat jött létre, amennyiben a német-római császár egyik legtekintélyesebb szövetségésének, II. Vladislav cseh fejedelemnek¹⁷ Frigyes nevű fia feleségül vette II. Gézának Erzsébet nevű leányát.¹⁸ Dániel püspök követsége másrészt pedig azzal az eredménnyel járt, hogy II. Géza 1157 nyarán Frigyes készül itáliai hadjáratához magyar segédcsapatot ajánlott fel.¹⁹ Még ez év őszén magyar követek jelentek meg Frigyes udvarában, ahol királyuk megbízásából ajándékokat adtak át a német-római császárnak.²⁰

A magyar—német és a magyar—cseh viszony rendezésével lezárult a II. Géza kori magyar külpolitika látványos, nagy akciókban bővelkedő időszaka. II. Géza uralkodása következő néhány esztendejét a külpolitikai vonatkozásban részint az előző perióduséhoz képest sokkal szerényebb, visszafogottabb külpolitika, részint pedig a helyreállított nyugati, főleg német kapcsolatok folyamatos erősítése jellemzi. II. Géza elsősorban taktikai meggondolásból közeledett I. Frigyeshez, de a király új külpolitikai kurzusa mögött egyéb okok is meghúzódtak.

Az előző időszakban a többirányú külpolitikai kötelezettségek anyagi, katonai és politikai szempontból egyaránt nagy megterhelést jelentettek Magyarország számára. Az évek során az is bebizonyosodott, hogy hosszabb távon az ország erői nem képesek hátrányos következmények nélkül megfelelni ezeknek a feladatoknak. Így forrásaink arról tanúskodnak, hogy a különböző háborúk, hadjáratok nagyon komoly anyagi ráfordítást igényeltek, s ez elsősorban a királyi udvart terhelte. Ezzel hozható összefüggésbe az az eset, amikor a király 1151 táján, tehát az orosz és bizánci háborúk idején, az osztrák örgróffal való tárgyalásával kapcsolatos anyagi kiadások fedezésére 40 ezüstmárka kölcsönt vett fel a pannonhalmi apáttól.²¹ Minden bizonnyal a hazai pénzforgalom szerény méreteiből is fakadt az, hogy a király kevés kész-

¹⁴ PELZER: i. m. 2—3.

¹⁵ Erre ld. PELZER: i. m. 11—13.; LAMMA: i. m. I. 243.; OHNSORGE 1958. 446.; T. MANTEUFFEL (főszerk.): Historia Polski I.² Do roku 1764. Cześć I. Do połowy XV. w. Warszawa 1958. 306—307.; JORDAN: i. m. 123.

¹⁶ Erre már utalt PELZER: i. m. 8.

¹⁷ 1157 nyarán II. Vladislav részt vett I. Frigyes oldalán a lengyel hadjáratban. A cseh fejedelem a birodalomnak tett szolgálataiért az 1158 januári regensburgi birodalmi gyűlésen a császártól megkapta a királyi címet és koronát. Ld. HUBER: i. m. 292—293.; B. BRETHER: Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Premysliden (1306). München—Leipzig 1912. 257.; JORDAN: i. m. 123.

¹⁸ G 1656., 1994.

¹⁹ G 1994., 2292. — Dániel püspök magyarországi útjának datálására ld. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² Bp. 1899. 290.; PELZER: i. m. 14.

²⁰ G 1770.

²¹ ERDÉLYI L. (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Bp. 1902. (továbbiakban: *PRT*) 600.

penzzel rendelkezett.²² De fel kell tételeznünk azt is, hogy az orosz és bizánci háborúk finansziális költségei ugyancsak hozzájárultak II. Géza készpénzkészlete megcsappanásához. Ezt alátámasztja Mikhael bizánci rétor egyik beszédének ama megjegyzése, mely szerint a zsoldosok fogadása, az idegenek megajándékozása, az 1154-es őszi támadás előkészítése az uralkodó vagyonát felettébb leapasztotta.²³ Nyilvánvalóan ezek a gazdasági nehézségek arra inthették II. Gézát, hogy a külpolitikai célkitűzések meghatározásánál figyelembe kell vennie az ország anyagi teherbíró képességét is.

Az új külpolitikai irányvonal kialakításában a belső okok közül döntő szerepet a belpolitikai természetű problémák játszották. Az 1131-ben hatalomra került s az 1150-es évekig szilárd uralkodó párton belül hasadás állott be, azaz megbomlott az uralkodó osztály egysége. Valószínűleg már az is ennek tulajdonítható, hogy az egyes külpolitikai akciók, főleg hadjáratok szükségességének megítélésében — adataink szerint — a magyar feudális urak körében nem mindig volt meg az összhang. Jól példázhatja ezt azoknak a püspököknek a magatartása, akik lebeszéltek a királyt egyik tervezett — feltehetően az 1155-ös — bizánci hadjáratáról.²⁴ Az uralkodó osztály különböző frakciói között a legfőbb hatalom kérdésében trónviszály formájában törtek felszínre az ellentétek. II. Géza egyik testvére, István herceg vezetésével hatalmi harc robbant ki.

Freisingi Ottó műve folytatójának, Rahewinnek elbeszéléséből kiderül, hogy István herceget az 1152 körüli megoldás — a terület s lényeges hatalom nélküli hercegi ellátás²⁵ — nem elégítette ki. István a királyi hatalom megszerzésére tört, s ennek érdekében barátai és hívei körében szervezkedni kezdett. Forrásunk azt is elmondja, hogy István legfőbb támogatója nagybátyja, Belus bán volt, aki rendkívüli módon tisztelte a herceget. István és hívei II. Géza meggyilkolását tervezték, s „gaztetteik következtében” az ország a belháború szélére jutott. A király és környezete azonban mindezt természetesen nem nézte tétlenül. Először István híveit kezdték üldözni, majd „az ország kegyetlen ellenségeként” számúzték a herceget, akire azután halálbüntetést mondtak ki. István „testvére kegyetlen szigorúsága” elől Frigyes császár udvarába menekült.²⁶ Más források nem szólnak Istvánnak a királyi korona megszerzésére irányuló konspirációjáról. Bizánci kútfőink közül Kinnamos csak azt közli velünk, hogy II. Géza rendkívüli mértékben gyűlölte Istvánt;²⁷ Niketas pedig arról tudósít, hogy István herceg az életére törő rokoni kéz elől menekült el hazájából.²⁸ A bizánci történetírók adatai a lényegyet illetően mindenesetre egyeznek azzal, amit Rahewin II. Géza és István viszonyáról elmondott.

A szakirodalomban ezeknek az eseményeknek a datálása több oknál fogva is meglehetősen problematikus. Az alapvető ok az, hogy az egyetlen forrás — Rahewin műve —, amely részletesen beszámol II. Géza és István dux konfliktusáról, nem adja

²² LEDERER E.: A középkori pénzületek története Magyarországon (1000—1458). Bp. 1932. 15—16.

²³ W. REGEL: *Fontes rerum Byzantinarum* I/1. Petropoli 1892. 158.

²⁴ G 1031.

²⁵ A hercegi ellátás bizonyos birtokok és jövedelmek juttatásával járt, de semmiféle politikai, kormányzati hatalmat vagy országrészt nem biztosított. Minthogy II. Géza uralkodótársaként idősebb fiát, Istvánt szerepeltette, ezért a trón legális örökléséhez reális reményeket nem fűzhetett II. Géza testvére (ld. PAULER: i. m. 286.). Ily módon igen erős túlzás volt a király követelnek azt állítaniok az 1158 januári regensburgi birodalmi gyűlésen, hogy István herceg a királlyal együtt részese volt a hatalomnak, s ebből a szempontból a király csak névleg volt első (G 1771.).

²⁶ G 1770—1771.

²⁷ A. MEINEKE: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonnæ 1836. (továbbiakban: K) 203.

²⁸ J. A. v. DIETEN: *Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae XI/1. Series Berolinensis. Berolini et Novi Eboraci 1975.* (továbbiakban: N) 126.

meg az események konkrét időpontját. A kutatók többsége a kronológiai kérdés megválaszolásához a bizánci történetíró, Kinnamos egyik tudósítását vette alapul. Kinnamos II. Gézának — Andronikossal való konspirációja következtében 1154-ben lezajlott — Bizánc elleni támadása kapcsán elmondja, hogy a magyarok Belgrádnál már megkezdték a folyón a visszavonulást, amikor Basileios Tzintzilukes serege rájuk támadt. Csata keletkezett, amelyben II. Géza serege győzött; Tzintzilukes hadából először azok a magyarok futamodtak meg, akik a bizánciak oldalán harcoltak, s akiket „István, Géza fia vezetett”.²⁹

A bizánci történetíró műve idézett passzusának interpretációja az itt szerepeltetett István személyével kapcsolatban azonban a kutatók körében vitatott. A szakirodalom egységesen foglalt állást abban a vonatkozásban, hogy Kinnamos a rokonság fokának megjelölésében tévedett, hiszen 1154-ben a mintegy 24 éves II. Gézának még nem lehetett oly korban levő fia, aki ekkor már harcképes lett volna, s háborúban külön seregrész irányítását bízták volna rá.³⁰ Eme helytálló megfontolás alapján viszont a bizánci seregben harcoló István kilétét illetően a kutatók kétféle választ adtak.

A legelterjedtebb nézet szerint, s modern hazai történetírásunkban kizárólagosan ez érvényesül, a szóban forgó István azonos II. Géza öccsével. István herceggel, aki tehát legkésőbb 1154-ben már Bizáncban volt. Eszerint a herceg II. Géza elleni összeesküvése ekkorra már kudarcot szenvedett, vagyis István herceg hatalom megszerzési kísérletét 1154 előttre kell tenni. E nézet képviselői általában azt vallják, hogy a magyar—bizánci háborúskodásokat lezáró békekötés után István herceg eltávozott Bizáncból és I. Frigyes udvarába ment.³¹

A másik vélemény szerint Kinnamos nemcsak a rokonság fokát tévesztette el, hanem tévedett a bizánciakkal együtt harcoló magyarok vezérének nevét illetően is. E nézet hívei úgy vélik, hogy itt Kálmán király fiáról, Boriszról van szó, aki éppen ebben a háborúban vesztette életét.³² Ezek a történészek István herceg tartózkodási helyével kapcsolatban különbözőképpen foglalnak állást. Egyesek szerint — mialatt Borisz a magyarok ellen harcolt — István herceg I. Frigyesnél tartózkodott.³³ Más kutató úgy vélekedik, hogy István herceg ekkor Borisszal együtt Bizáncban lehetett,

²⁹ K 132.

³⁰ Ld. pl. ГРОТ: i. m. 201—202.; CHALANDON 1912. 413. 1. jegyz.; ВАСИЛЬЕВСКИЙ: i. m. 71. 4. jegyz. (A szerző ezt a véleményét már műve első, 1877-es pétervári kiadásában kifejtette.)

³¹ Erre ld. PAULER: i. m. 286—289.; SCHERER: i. m. 96—97.; MARCZALI H.: Magyarország története. Bp. 1911. 121.; CHALANDON 1912. 413. 1. jegyz.; DEÉR: 1928. 129.; MORAVCSIK GY.: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. (továbbiakban: MORAVCSIK 1934.) 194.; HÓMAN B. — SZÉKELY GY.: Magyar történet I.⁶ Bp. 1939. (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 374—375.; MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. (továbbiakban: MORAVCSIK 1953.) 80.; ELEKES L. — LEDERER E. — SZÉKELY GY.: Magyarország története az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. (továbbiakban: ET) 100. (a vonatkozó részt LEDERER E. írta); F. DÖLGER: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Darmstadt 1964. 170.; URBANSKY: i. m. 80.; MORAVCSIK GY.: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. 81—82. Egyébként minden bizonnyal először DU CANGE foglalt úgy állást — Kinnamos művéhez írott kommentárjában —, hogy a görög szövegben szereplő István II. Géza király testvérével, István herceggel azonos (K 345.). A II. Géza-kori magyar—bizánci háborúskodásokat lezáró békét egyesek szerint 1156-ban (ld. MORAVCSIK 1953. 80.), mások szerint 1155-ben kötötték meg (ld. pl. Калин: i. m. 30). Magunk az utóbbi datálást fogadjuk el.

³² Így vélekedik pl. ГРОТ: i. m. 201—202.; ВАСИЛЬЕВСКИЙ: i. m. 71—72.; С. П. РОЗАНОВ: Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. Извещения Академии Наук СССР. Отделение Гуманитарных Наук. Ленинград 8—9 (1930) 669.; М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ: Труд Иоанна Киннама как исторический источник. Византийский Временник 1959. 35.; В. Т. ПАШУТО: Внешняя политика древней Руси. Москва 1968. 78.

³³ РОЗАНОВ: i. m. 669.; ФРЕЙДЕНБЕРГ: i. m. 35.

ahonnan 1158 táján ment Frigyeshez.³⁴ Végül olvasható olyan nézet is, mely szerint István herceg II. Géza elleni összeesküvése után Magyarországról egyenesen a német császárhoz menekült 1156 végén vagy 1157 elején.³⁵

Mi azonban egyik személyazonosítással sem értünk egyet. Nem tartjuk ugyanis valószínűnek azt, hogy Kinnamos kortárs történetíróként ilyen súlyos hibákat követett volna el a korabeli magyar és bizánci történelemben jelentős szerepet játszó s szerzőnk által is meglehetősen jól ismert személyekkel — Borisszal és István herceggel — kapcsolatban. Kinnamos jól ismerte a Bizáncban gyakran megforduló s bizánci házasságot kötött Boriszt, de különösen tájékozott volt István herceg, a későbbi IV. István életkörülményeiről. Így például azt is tudta róla, hogy ő II. Géza testvére!³⁶ IV. István Manuel császár magyarországi politikájában egészen különleges helyet foglalt el, s Kinnamos császári titkárként közvetlen közelről figyelhette a IV. Istvánnal kapcsolatos eseményeket.³⁷ 1165 nyarán például Kinnamos is ott volt a Zimony körüli harcokban,³⁸ melyeket Manuel részben IV. István halála megbosszulásáért indított. Elképzelhetetlen, hogy ilyen körülmények között eltévesztette volna a II. Géza és István herceg közti rokonság fokát.

Úgy véljük, hogy a szóban forgó helyen a valóságban egy harmadik személyről van szó, s éppen Kinnamos segít e harmadik személy kilétének felderítésében. Történetírónk az 1164-es magyar—bizánci háború eseményeinek ismertetése kapcsán elmondja, hogy IV. Istvánnak volt egy *István nevű unokatestvére*, aki a bizánci táborban tartózkodott akkor. Ez az István rendkívüli módon *hasonlítot* az exkirályra, s hadicselből felvette annak fegyverzetét. Még a IV. István környezetében levő magyarok is azt hitték róla, hogy ő az ellenkirály, s az árulók ebben a minőségben fogták el és szolgáltatták őt ki III. Istvánnak.³⁹ A két István közötti nagyfokú hasonlóság alapján világos, hogy életkoruk is hasonló lehetett, tehát 1154-ben István herceg unokatestvére is kb. 20—22 éves fiatalember volt, s életkora lehetővé tette, hogy külön seregérez vezéréként harcoljon II. Géza ellen.

A mi véleményünk szerint az 1154-ben bizánci seregben harcoló István és az 1164-ben IV. István unokatestvéreként szereplő István *azonosak* egymással. Sajnos nem állnak adatok rendelkezésünkre IV. István király István nevű unokatestvére személyének közelebbi megállapítására. Megkockáztatjuk azonban ama feltevésünket, hogy ez az István Borisz második fiúgyermke volt, aki az 1130-as évek első felében született, tehát nagyjából II. Béla harmadik fiával, a későbbi IV. Istvánnal egy időben. Nagyfokú hasonlóságuk alapja az lehetett, hogy mindketten egyaránt I. Géza dédunokái voltak.⁴⁰

Az 1154-ben II. Géza ellen bizánci seregben harcoló István személyére vonatkozóan általunk vallott azonosítás alapján egyértelmű, hogy István herceg, a későbbi IV. István 1154-ben nem volt Bizáncban. Ezzel összhangban van Rahewin ama tudósítása, mely szerint István herceg — miután összeesküvését leleplezték, s őt magát az országból száműzték — I. Frigyes udvarába menekült, ahol a császár oltalma alá helyezte magát.⁴¹ Szerzőnk tehát nem tud arról, hogy István herceg a császári udvar-

³⁴ ВАСИЛЬЕВСКИЙ: i. m. 71. 4. jegyz.

³⁵ ГРОТ: i. m. 202., 216—217.

³⁶ K 203. — Egyébként az a néhány szó, melyet Kinnamos a II. Géza és Borisz közti rokonságról műve egy másik helyén (K 117.) elmond, világosan jelzi: szerzőnk nem tekintette Boriszt II. Géza fiának.

³⁷ Kinnamos hivatalos tiszténél fogva Manuel császár közvetlen környezetéhez tartozott. Ld. MORAVCSIK 1934. 189.; MORAVCSIK Gy.: Byzantinoturcica I. Berlin 1958. 324.

³⁸ K 241., 245.

³⁹ K 224—225.

⁴⁰ PAULER szerint (i. m. 303., 499. 507. jegyz.) IV. István unokatestvére Belus herceg fia lehetett.

⁴¹ G 1770.

ba érkezése előtt megfordult volna Bizáncban, ahová viszont — s erről éppen Rahe-wintől értesülünk — 1158 januárjában követően valóban eltávozott.⁴² István herceg német földre menekülése idejének meghatározásához véleményünk szerint Rahewin ama közléséből kell kiindulnunk, mely szerint — miután II. Géza előtt ismertté vált, hogy öccse a hatalomra aspirál, s ebben legfőbb támogatója Belus herceg — a király „nem annyira őt [ti. Istvánt], mint inkább barátait és híveit már nyíltan vádolta, azok-nak minden tettét vagy szavát bűnüknek róttá fel”⁴³ Ez azt jelenti, hogy II. Géza elő-ször István barátai és bizalmas hívei ellen fordult, azokat kezdte először üldözni és bűnösökként felelősségre vonni. Természetes, hogy István herceg legfőbb híve, Belus herceg az elsők között találta magát szemben a király haragjával. Ennek időpontja a hazai okleveles anyag segítségével állapítható meg. Kiderül, hogy „Belus herceg” II. Géza alatt hiteles oklevélben utoljára 1157 márciusában szerepel mint palatinus comes.⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy ezt a dátumot követően, ehhez közeli időben Belus az István herceggel való kapcsolata miatt kiesett a király kegyéből, s feltehetően ek-kor — 1157 tavaszán — Magyarország elhagyására kényszerült.⁴⁵ Rahewin elbeszélése alapján világos, hogy István herceg legfőbb hívei után a király haragja az életére törő testvére ellen fordult, aki viszont ekkor a menekülést választotta, és egyenesen I. Frigyes udvarába ment. A legnagyobb valószínűséggel valamikor 1157 nyarán ke-rülhetett sor István herceg Magyarországról való eltávozására.⁴⁶ Ebből következően viszont István herceg II. Géza elleni összeesküvését, hatalommegszerzési kísérletét az 1156—1157-es időszakra datálhatjuk.

A herceg — trónkövetelő elődjéhez, Boriszhoz hasonlóan — a német-római csá-szár oltalma alá helyezte magát, s II. Gézával szemben Frigyes segítségét kérte. Bar-barossa Frigyes „római császári méltóságánál és tekintélyénél fogva” döntőbíróként lépett fel a magyar trónviszályban, s elküldte követeit ez ügyben II. Gézához.⁴⁷ A ma-gyar király is elfogadta I. Frigyes döntőbíráskodását,⁴⁸ s követei, Gervasius püspök és Heidrih comes a király képviselőjében megjelentek Barbarossa udvarában.⁴⁹ Az 1158 januári regensburgi birodalmi gyűlésen, ahol István herceg mellett meghall-gatták a magyar király küldötteit is, a császár végül nem döntött a magyar trónkér-

⁴² G 1771.

⁴³ G 1770.

⁴⁴ FEJÉRPATAKY L.: III. Béla király oklevelei. III. Béla magyar király emlékezete (FORSTER Gy.) szerk.). Bp. 1900. (továbbiakban: III. Béla emlékezete) 27—28.

⁴⁵ Így természetesen nem tudjuk elfogadni azt a véleményt, amely 1158-ra teszi Belus Magyar-országról történt eltávozását. Ld. PAULER: i. m. 290.; HÓMAN 1939. 375.

⁴⁶ Közlebbi időpont megadására — források híján — nincs lehetőség. Az nem valószínű, mi-ként PELZER véli (i. m. 15.), hogy István herceg 1157 végén menekült volna el az országból, hiszen az 1158 január közepi regensburgi gyűlés előtti követváltások I. Frigyes és II. Géza között bizonyára nem kevés időt vetek igénybe. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy Dániel püspök — 1157 augusz-tusában lezajlott — magyarországi követjárása után, amely meghozta a fordulatot a magyar—német kapcsolatokban, István hercegnek már kevés oka lehetett arra, hogy I. Frigyes udvarába menjen Eme megfontolásra utalt TPOT is (i. m. 216—217.).

⁴⁷ G 1770.

⁴⁸ A német császár döntőbíráskodása megítélésére ld. DEÉR 1928. 131.; MOLNÁR E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 333.; GERICS J.: Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai. Történelmi Szemle 1975. 361—362. — Igaz, hogy a német—római császárnak ily formában megnyilvánuló beavatkozása a magyar királyság bel-ügyeibe „az ország tényleges függetlenségét nem érintette” (MOLNÁR: i. m. 333.), ez az esemény is azonban egyértelműen rávilágít arra, hogy semmiképpen sem beszélhetünk arról, mintha Magyarország II. Géza alatt nagyhatalmi helyzetet élvezett volna Európában, miként ezt G. STADTMÜLLER véli (Die ungarische Grossmacht des Mittelalters. Historisches Jahrbücher der Görresgesellschaft. 1951. 68.).

⁴⁹ G 1770.

désben, hanem azt későbbi időre halasztotta el.⁵⁰ Ez lényegében azt jelentette, hogy Barbarossa, legalábbis egyelőre, II. Géza mellett foglalt állást. Forrásunk elmondja: a német császár még arra is gondolt, hogy — az 1152-es dán példához hasonlóan⁵¹ — II. Géza és István herceg között az ország megosztásával tesz igazságot, de aztán Frigyes ettől a tervétől is elállt.⁵² A német-római császár az 1158 nyarára tervezett itáliai hadjárata előtt nyilvánvalóan nem kívánt felesleges külpolitikai problémákba bonyolódni. Természetesen álláspontját nagymértékben befolyásolta II. Gézának a birodalom irányában nemrégiben kedvezően megváltozott magatartása is. Ez egyébként igazolta II. Gézát, akinek ügyes politikával nemcsak a német expanziós törekvéseket sikerült kivédenie, hanem saját koronáját is meg tudta óvni a külföldi segítség igénybevételétől sem visszariadó István herceg kísérletével szemben. Az a tény, hogy II. Géza irányváltása a német császársághoz való viszony kérdésében és az István herceggel való konfliktus kirobbanása csaknem teljesen egy időre esett, arról tanúskodik, hogy a külpolitikai irányváltás létrejöttében ez a belső hatalmi viszálykodás komoly szerepet játszott. Ugyanakkor Barbarossa azzal a határozatával, amely II. Géza és István „perének eldöntését alkalmasabb időre halasztotta”, a jövőre szólna biztosította maga számára a politikai nyomás lehetőségét a magyar királlyal szemben.⁵³

Túláságosan kevés adattal rendelkezünk ahhoz, hogy közelebbről meghatározhassuk azokat a társadalmi erőket, amelyek támogatták István hatalommegszerzési kísérletét. Az összeesküvéssel kapcsolatban Rahewin említést tesz István herceg barátairól és bizalmas híveiről, akik közül név szerint csak Belust ismerjük.⁵⁴ Gazdag hazai és külföldi forrásanyag bizonyítja, hogy Belus, II. Géza király anyai nagybátyja 1157-ig mintegy másfél évtizeden át a magyar kül- és belpolitika reprezentáns alakja, vezető egyénisége volt. Tudjuk például róla, hogy 1144-ben orosz földön vezetett hadat,⁵⁵ 1146-ban Jasomirgott Henrik ellen diadalmaskodott a királlyal együtt,⁵⁶ nagy szerepe lehetett 1149-ben a Bizánc-ellenes magyar—szerb szövetség megteremtésében,⁵⁷ 1150 végén Manuel ellen hadakozott,⁵⁸ ugyanebben az időben a magyar—volhiniai—kijevi szövetség erősítése érdekében leányát Izjaszlav fejedelem testvére vette feleségül;⁵⁹ 1152-ben és 1157-ben palatinus comesként,⁶⁰ 1150-ben, 1151 táján, 1152-ben és 1156 körül banként, tehát a legfőbb országos tisztségek viselőjeként⁶¹ fordult elő az oklevelekben. Az Árpád-házzal való rokoni kapcsolatát — a konkrét utalásokon kívül — duxi címe is kifejezésre juttatja.⁶² Belus a II. Géza elleni összeesküvés vezetője lehetett István herceg mellett. Részvétele István hercegnek a királyi korona megszerzésére irányuló akciójában önmagában is arra vall, hogy István mö-

⁵⁰ G 1771.

⁵¹ Erre ld. PELZER: i. m. 4—5.; LAMMA: i. m. I. 128.; JORDAN: i. m. 113.; GERICS: i. m. 361.

⁵² G 1771.

⁵³ Teljesen elhibázott az a felfogás, amely szerint István herceg német segítségkérése mögött Manuel császár állott, aki az 1156-i ajánlatának kudarca után állítólag ily módon kísérlete volna meg másodsor Magyarország ellen megnyerni I. Frigyes szászart (DEÉR 1928. 130.).

⁵⁴ G 1770.

⁵⁵ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 101.

⁵⁶ E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I—II*. Bp. 1937—1938. (továbbiakban: SRH) I. 456.; SRH II. 197.; G 1768., 2644.

⁵⁷ K 104.

⁵⁸ K 117.

⁵⁹ HODINKA: i. m. 129., 131.

⁶⁰ SZENTPÉTERY I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923—1930. 81. sz.; FEJÉRPATAKY: i. m. 343.

⁶¹ PRT I. 599., 600., 601.; NAGY I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I. Sopron 1889. 2.

⁶² Ld. pl. FEJÉRPATAKY L.: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle 1892—1893. 15.; PRT I. 597.; G 1768., 1770.

gött meglehetősen komoly erőt képviselő társadalmi csoport húzódott meg, az uralkodó osztály semmiképpen sem lebecsülhető része fordult szembe II. Géza uralmával.

A II. Géza és István herceg közötti trónviszályban arról a feudális jelenségről van szó, ami az addigi magyar történelemben számos alkalommal már megfigyelhető volt. Abban a korban, amikor a királynak anyagi javakban, kormányzati hatalomban még döntő túlsúlya van, az arisztokrácia elégedetlen része dinasztikus viszályok szításával igyekszik olyan viszonyokat teremteni, amelyek saját gazdasági ereje és politikai befolyása növelése számára kedveznek.⁶³ István herceg túlfűtött személyes ambíciói találkoztak az adott politikai viszonyokkal elégedetlen feudális urak változást igénylő törekvéseivel. A herceg mögött az uralkodó osztály különböző — egyházi és világi — csoportjainak képviselői egyaránt megtalálhatók lehetnek.⁶⁴ Feltételezzük, hogy a trónviszály kitörésében külpolitikai okok is szerepet játszhattak. Lehetséges, hogy István herceg és Belus a melléjük felsorakozott úri csoporttal együtt a bizánci és a szerb kérdésben II. Gézától eltérő nézetet vallott, s a Bizánc elleni konfrontáció folytatásának híve volt. Talán ezért is fordult a trónaspiráns herceg először I. Frigyeshez, akinek udvarából azonban — valószínűleg még 1158 folyamán — saját kezdeményezésére Velencén keresztül Bizáncba távozott, ahol a basileus védelme alá helyezte magát.⁶⁵ Ez utóbbi tény is arra mutat rá, hogy a kirobbant trónharcokban nem a külpolitikai megfontolások, hanem a főhatalom megszerzésére irányuló törekvések játszották a főszerepet István herceg részéről.⁶⁶

Bizánc 1158-ban vereséggel zárta az itáliai háborút. Bebizonyosodott, hogy a keleti császárság saját erejéből nem képes a normannok fölé kerekedni,⁶⁷ szövetségesei pedig fokozatosan feladták a Vilmos elleni harcot. Érzékenyen érintette Manuelt, hogy a brindisi ütközet után IV. Adorján pápa kiegyezett a normannokkal. Az 1156 júniusában megkötött beneventói egyezményben a normann uralkodó vazallusi esküt tett a pápának, aki viszont elismerte I. Vilmos királyi címét, s formálisan hűbérbe adta át neki a dél-itáliai területeket.⁶⁸ Genovát is 1156-ban sikerült semlegesítenie I. Vilmosnak;⁶⁹ a lázadó normann bárók pedig egymás után szenvedtek vereséget, illetve hódoltak be a királynak. 1157-ben a basileus utolsó megszabású katonai kez-

⁶³ Erre ld. MOLNÁR E. (főszerk.): Magyarország története I. Bp. 1971.³ (a vonatkozó részt SZÉKELY Gy. írta) 61.; KRISTÓ Gy.: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 38—39.

⁶⁴ Úgy véljük, hogy egyoldalú beállítás az, amely szerint István herceg párthívei a császárbarát világi nagybirtokosság köréből kerültek ki (ET 100.). Feltételezhető, ha erre nincs is adatunk, hogy a herceget az uralkodó osztály különböző csoportjaiba tartozó — így egyházi és világi — főurak egyaránt támogathatták. A herceg hatalommegszerzési kísérletét ugyanis nem a pillanatnyi külpolitikai helyzet (tehát nem a császárság és pápaság még csak érlelődő viszálya), hanem a magyar belviszonyok határozták meg.

⁶⁵ G 1771.

⁶⁶ Lehet, hogy Belus mind német földön, mind Bizáncban István herceg környezetében tartózkodott. De az a lehetőség sem vehető el, hogy Belus, aki a szerb uralkodó család sarja volt, Magyarországról egyenesen Raškába menekült 1157-ben. Forrásokban csak az 1160-as évek elején jelenik meg újra Belus neve. 1162-ben Manuel császár megtette őt Raška nagyzsupánjává, de ezt a tisztelet nagyon rövid ideig látta el (K 204.). 1163-ban Belus már IV. István udvarában tartózkodott, ahol a báni méltóságot viselte. Ld. T. SMIČIČLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Zagreb 1904. (továbbiakban: C) 94. sz. — Belus raškai fejedelemsége idejére ld. J. КАЛИЉ РАШКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН УРОШ II. Зборник радова Византолошког института XII. Београд 1970. 33.; PAULER Belus Raškába kerülését s a fejedelmi trónra jutását 1158-ra tette. (i. m. 290.), ez a datálás azonban elfogadhatatlan.

⁶⁷ N 100.

⁶⁸ Erre ld. CHALANDON 1907. 232—234.; CHALANDON 1912. 371—372.; Ф. И. УСПЕНСКИЙ: История византийской империи III. Москва-Ленинград 1948. 236.; ЛАММА: i. m. I. 186.; RAS-SOW: i. m. 77.; HALLER: i. m. 128—129.; HAMPE: i. m. 156.

⁶⁹ CHALANDON 1907. 246—247.

deményezése is elbukott, s a szicíliai flotta az év nyarán már Konstantinápolyig nyomult. Ilyen körülmények között 1158-ban Manuel császár pápai közvetítéssel 30 évre szóló békét kötött I. Vilmossal. Ekkor Manuel, IV. Adorján és I. Vilmos egy táborba kerültek közös ellenségükkel, I. Frigyesse szemben.⁷⁰

Niketas Khoniates elmondja, hogy a konstantinápolyi udvarba érkező István herceget Manuel örömmel fogadta, s megbecsülése számos jelével tüntette ki.⁷¹ Ezt kétségtelenül igazolja az, hogy — feltehetően már ebben az időben — a basileus egyik unokahúgát, Isaakios Sebastokrator Mária nevű leányát, akit korábban Barbarossa Frigyesnek szántak, Istvánhoz adta feleségül.⁷² Manuel azonban a kedvező fogadtatás ellenére sem nyújtott ekkor támogatást István és csoportja magyarországi aspirációinak megvalósításához. Ez abból következett, hogy ezekben az években Manuelnek Magyarországgal kapcsolatban semmiféle politikai tervei nem voltak. 1158-tól Manuel figyelme Keletre fordult, s 1161 végéig a bizánci külpolitika homlokterében a birodalom rovására terjeszkedő ikonioni szultánátussal, a mosuli emirátussal, a kilikiai örmény fejedelemséggel, valamint az Antiochiával és Jeruzsálemmel kapcsolatos problémák rendezése állott.⁷³ Ugyanakkor Manuel, noha 1158-ban kiszorult Itáliából, egyáltalában nem mondott le a bizánci uralom dél-itáliai restaurációjára vonatkozó elképzeléseiről, s éppen ezért a keleti expanzió időszakában is nagy érdeklődést tanúsított az itáliai események iránt.⁷⁴

1158 nyarán indította meg Barbarossa Frigyes második itáliai hadjáratát, amely 1162 nyaráig tartott.⁷⁵ Az itáliai háború kapcsolatban állott I. Frigyes nagyhatalmi világoralmi törekvéseivel. Barbarossa a német császárságot a római császárság örökösének, önmagát pedig a római császárok utódának tartotta. Az itáliai hadjárat első szakaszának fő célját éppen az egykori császári hatalom és tekintély helyreállítása képezte Észak- és Közép-Itáliában. Ennek legfőbb ellenzői a gazdasági és politikai érdekeiket védő észak-itáliai városok voltak. Magatartásuk teljes mértékben érthető, hiszen a német császár a fejlett önkormányzattal rendelkező városok politikai kiváltságainak felszámolására és gazdasági alávetésére tört. A kor gazdasági fejlődésében élenjáró városok anyagi javainak megszerzése lett volna hivatott biztosítani Frigyes további politikai akcióinak finánciális alapját. A lombard városok Milánó vezetésével ellenálltak. Frigyes azonban néhány hét alatt hódoltatta a városokat, s 1158 szeptember elején Milánó is megadta magát.⁷⁶ II. Géza 1157-es ígéretéhez híven mintegy félezer fős táborába, s a magyar segédcsoport Jasmirgott Henrik osztrák herceg seregében csehekkel együtt részt vett a Milánó körüli harcokban.⁷⁷ A katonai győzelem után Frigyes elérkezettnek látta az időt a császár korlátlan hatalmának alapuló új politikai rendszer bevezetésére Itáliában. Az antik római és a justinianosi törvények alapján a bolognai jogászok segítségével az 1158 novemberi ronccagliai gyűlésen határozták meg azokat az uralkodói jogokat (regalia), amelyek révén megvalósult volna az itáliai városok gazdasági és politikai alávetése. A ronccagliai határozatok alapján a városok élére a császár által kinevezett, illetve a

⁷⁰ CHALANDON 1907. 245—254.; CHALANDON 1912. 377—381.; Успенский: i. m. 237—238.; CMH 229—230.; ИВ 327—328.; OSTROGORSKY 1958. 407.; F. G. MAIER: Byzanz. Frankfurt am Main 1973. 279.; JORDAN: i. m. 120.

⁷¹ N 126.

⁷² K 203.; N 126. — Mügelin Henrik is tud István herceg bizánci házasságáról (SRH II. 200.).

⁷³ Erre ld. CHALANDON 1912. 417—462.; OSTROGORSKY: i. m. 407—410.

⁷⁴ Ld. OHNSORGE 1958. 449.; CMH 230.; ИВ 328.; OSTROGORSKY: i. m. 407.

⁷⁵ Barbarossa második itáliai hadjáratára ld. HAMPE i. m. 163.; JORDAN: i. m. 128., 134.

⁷⁶ Minderre ld. H. KRETSCHMAYR: Geschichte von Venedig I. Gotha 1905. 248.; VÁCZY P.: A középkor története. Egyetemes történet II. (HÓMAN B. — SZEKFÚ GY. — KERÉNYI K. szerk.). Bp. 1936. 558.; HAMPE: i. m. 163.; JORDAN: i. m. 128—129.

⁷⁷ G 1771—1772.

császártól függő hivatalnokok (podesták) kerültek; az új adórendszer bevezetése súlyos érvágást jelentett a városok gazdasági életében, de nagy jövedelmet ígért a kincstár számára; a császár hatalma biztosítása érdekében helyőrséget helyeztek el a városokban. Milánó és Crema nem fogadta el a roncagliai törvényeket, s már 1159 januárjában ismét fellázadtak, Barbarossa ezért 1159 nyarán ellenük vonult. IV. Adorján pápa is támogatta e városokat, mert nem tudta elfogadni Frigyes felfogását, mely szerint a püspökök a császár vazallusai s az uralkodó javára hűbéri kötelezettségeket kell teljesíteniök. A pápához hasonló magatartást tanúsított a városok lázadásával kapcsolatban I. Vilmos is.⁷⁸ Ugyanakkor II. Géza — forrásunk szavai szerint — „értésülve a milánóiak vakmerőségéről, követeket küldött az udvarba, s önként megígért a császárnak a korábnál nagyobb segítséget”.⁷⁹ Ez egyértelműen arról tanúskodik, hogy a magyar király 1159-ben változatlanul kitartott az 1157-ben kezdett Frigyes-párti politika folytatása mellett.

1160 januárjában — 7 hónapos harc után — sikerült csak Frigyesnek végeznie Crema városka lázadásával, de Milánó ellen nem tudott fellépni, mert ekkor már teljes mértékben lekötötte őt a római egyházban 1159 őszen beállt szakadás ügye, amely egész Európa életére kiható nagyjelentőségű politikai eseménnyé nőtte ki magát. 1159 szeptember elején elhunyt IV. Adorján pápa, aki 1156-tól (a brindisi egyezmény megkötése óta) szemben állott Barbarossa Frigyessele. Ellenfele halálát I. Frigyes arra szerette volna felhasználni, hogy a császári hatalmat kiszolgáló pápát helyettesen a római kúria élére. A bíborosok nagy többsége azonban — élvezve a normann király pártfogását — az elhunyt pápa hívét, Roland kardinálist választotta meg III. Sándor néven. A kisebbség Oktáviánt, Frigyes jelöltjét IV. Viktor néven tette meg római pápának.⁸⁰ Roland bíboros már az 1157 októberi besançoni birodalmi gyűlésen a császárság és a pápaság elsőbbsége kérdésében a pápa primátusát hirdette.⁸¹ Megválasztása azzal fenyegette Frigyeset, hogy III. Sándor elődje politikájának folytatója lesz. Ezért a császár nem ismerte el őt legitim pápának, s mindent megtett, hogy a keresztény államok uralkodóival saját pápáját fogadtassa el. Frigyes eme magatartása az egyházi szizma kérdésében kapcsolatban állott hatalomra kerülése óta folytatott egyházpolitikájával, amely viszont a római birodalom renovációjára irányuló politikai törekvései szerves részét képezte. Barbarossa új politikai kurzusa („honor imperii”) az egyháziakkal és a pápasággal folytatott politikájában is kifejezésre jutott. Hatalomra kerülése óta az uralma alatt álló területeken a pápaság és a császárság első küzdelmét lezáró, 1122-es wormszi konkordátum érvényét veszítette, mert Barbarossa teljesen figyelmen kívül hagyta azt. Ő maga nevezte ki a püspököket, akiket aztán saját hűbéreseinek tekintett. 1157-ben az udvari kancelláriában már kidolgozták „a császár és a birodalom isteni tulajdonságairól”, a korlátlan császári hatalomról s a csak istennek felelős császárról szóló tétéleket. Kimondották, hogy a császár hatalma istentől ered, s éppen ezért az uralkodó csak istennek tartozik felelőséggel, s a császár mint az egyház védnöke (defensor ecclesiae) felsőbbbséget igényelt magának az egyházzal szemben. Ugyanakkor a pápaság viszont, a maga isteni eredetét és primátusát hirdetve, a császári koronát pápai beneficiumnak tekintette,

⁷⁸ Ezekre ld. KRETSCHMAYR: i. m. 248—249.; CHALANDON 1907. 258—261.; F. MOURRET: Histoire générale de l'Église. La chrétienté. Paris 1928. 399—401.; VÁCZY: i. m. 557—560.; HAMPE: i. m. 165—169.; P. CLASSEN: Das Wormser Konkordat in der deutschen Verfassungsgeschichte. Vorträge und Forschungen. Bd. XVII. Investiturstreit und Reichsverfassung. Sigmaringen 1973. 442.; JORDAN: i. m. 128—129.

⁷⁹ G 1172—1173.

⁸⁰ Ld. CHALANDON 1907. 261., 291.; MOURRET: i. m. 401.; CH. BURGAUX: Histoire des papes. Persan 1949. 135.; LAMMA: i. m. II. 49—51.; HALLER: i. m. 145—147.; JORDAN: i. m. 131.

⁸¹ Ld. LAMMA: i. m. I. 264—275.; HALLER: i. m. 136.; HAMPE: i. m. 160.; JORDAN: i. m. 126.

engedelmességet követelt a császártól, akit az egyház egyszerű katonájának (miles ecclesiae) tartott. Barbarossa politikája elindította a császárság és a pápaság második küzdelmét.⁸² I. Frigyes nyilvánvaló célja a szkizma kérdésében az volt, hogy IV. Viktor elfogadtatásával a pápaságot a császárságnak rendelje alá. Ennek megvalósulása azzal a következménnyel járt volna, hogy I. Frigyes a pápaság gazdasági, politikai és ideológiai hatalmát egész Európában a német-római császárság politikai befolyása kiterjesztésére használhatta volna fel.⁸³ Ezen okoknál fogva az egyházi szkizma ügye, amely látszólag csak egyszerű egyházi jogi kérdés volt, az európai hatalmi, politikai viszonyok alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű politikai kérdéssé vált. Mindazok az államok, amelyek szemben álltak Frigyes világhatalmi törekvéseivel, egymás után III. Sándort fogadták el törvényes pápának, s a német császár pártfogoltját, IV. Viktort illegitim pápának tekintették. Barbarossa Frigyes álláspontját s IV. Viktort a birodalmi területeken kívül csak a császár vazallusai, Dánia, Lengyelország és Csehország támogatták kezdettől fogva.⁸⁴ 1160 elejére I. Frigyes egyházi zsinatot hirdetett meg az egyházszakadás megszüntetésére.⁸⁵ A páviai zsinat, amelyre Barbarossa meghívta Magyarországi egyházi vezetőit is, azonban nem tudta rendezni a kérdést, sőt gyakorlatilag megszilárdította, egy időre állandósította a szkizmát. A zsinat ugyanis, amelyen szinte kivétel nélkül csak a IV. Viktort támogató egyházak vettek részt, valamint néhány uralkodó, így az angol, a francia, a dán, a cseh és a magyar király követei, IV. Viktort ismerte el törvényes pápának, s kiátkozta III. Sándort híveivel együtt. Ezt követően 1160 márciusában III. Sándor kiközösítette IV. Viktort és Barbarossa Frigyesét. Az év végére nagyjából kialakult már III. Sándor híveinek köre is. Kezdetül fogva őt támogatták a lombard városok, a szicíliai normann királyság és Velence, 1160 végén csatlakozott hozzájuk a jeruzsálemi királyság. Őt ismerte el Kasztília, Norvégia és Írország is. III. Sándor pápasága sorsának alakulása szempontjából azonban különösen fontosnak bizonyult az, hogy 1160 őszén a toulouse-i zsinaton Anglia és Franciaország hivatalosan is Sándor mellett foglalt állást.⁸⁶ Ez nagymértékben befolyásolta a magyar álláspont kialakítását, amint ezt II. Gézának VII. Lajoshoz 1161 elején írott levele tanúsítja.⁸⁷

Véleményünk szerint a történeti kutatás — kevés figyelmet fordítva ennek a lényeges és izgalmas kérdésnek a vizsgálatára — még ma sem tisztázta teljesen meggyugtató módon azt, hogy pontosan miként alakult II. Géza magatartása az egyház-

⁸² Minderre ld. VÁCZY: i. m. 552—555.; MOLNÁR: i. m. 337.; Лозинский: i. m. 143—145.; HALLER: i. m. 130—132.; G. L. SEIDLER: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. Bp. 1967. 333—334.; HAMPE: 168—170.; L. J. ROGIER — R. AUBERT — M. D. KNOWLES: Nouvelle histoire de l'Église. 2 Le Moyen Age. Paris 1968. 250—252.; HAMPE: i. m. 152.; CLASSEN: i. m. 442—444.; HEILIG: i. m. 168.; TH. MAYER: Friedrich und Heinrich der Löwe. MONUMENTA IX. 378—381.; P. E. SCHRAMM: Kaiser, Rom und Renovatio. Darmstadt 1975. 280., 291.

⁸³ PELZER: i. m. 18.; LAVISSE: i. m. 37.

⁸⁴ Minderre ld. HUBER: i. m. 244., 296—297.; PELZER: i. m. 27—28.; DEÉR 1928. 133.; HALLER: i. m. 162.; HAMPE: i. m. 172.; JORDAN: i. m. 133.

⁸⁵ G 1759., 1773.

⁸⁶ Minderre ld. TEMESVÁRY J.: II. Geza magatartása a pápaság és a császárság második küzdelmében. Szamosújvár 1886. 30—32.; PAULER: i. m. 291.; LAVISSE: i. m. 39.; M. PACAUT: Louis VII et Alexandre III (1159—1180). Revue d'histoire de l'Église 1953. 8—15.; M. PACAUT: Alexandre III. Paris 1956. (továbbiakban: PACAUT 1956.) 139.; HALLER: i. m. 152—162.; HAMPE: i. m. 172.; JORDAN: i. m. 132. — Vitatott, hogy Bizánc mikor ismerte el III. Sándort. Valószínű, hogy Manuel már 1160 végére de facto III. Sándor mellett foglalt állást [ld. W. OHNSORGE: Die Legaten Alexanders III. im ersten Jahrzehnt seines Pontifikats (1159—1169). Berlin 1928. (továbbiakban: OHNSORGE 1928.) 69—71.], a de iure elismerés bizánci részről azonban csak később következett be. Utóbbiakra ld. KAP-HERR: i. m. 72.; CHALANDON 1907. 299.; PACAUT 1956. 233—234.

⁸⁷ A levélből kiderül ugyanis, hogy II. Géza a maga végleges döntését a francia uralkodó álláspontjától tette függővé. Ld. G. FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI. Budae 1829—1844. (továbbiakban: CD) II. 163.

szakadás különböző fázisaiban.⁸⁸ Lehetséges, hogy a szkizma kezdeti időszakában a magyar király hajlott IV. Viktor elfogadására. Így az 1160 februári páviai zsinaton Géza követei is aláírták a római egyház törvényes pápájának IV. Viktort nyilvánító zsinati határozatokat.⁸⁹ Rövidesen azonban kiderült, hogy a magyar uralkodó részéről ez még nem a végleges döntés volt. 1160 húsvétján II. Géza ugyanis — tartózkodó, várakozó álláspontra helyezkedve — kitérő választ adott Frigyes császár és Viktor pápa Magyarországra küldött legátusának, Dániel prágai püspöknek.⁹⁰ Mindenesetre a német-római császár 1160 nyarán meg volt arról győződve, hogy Magyarország IV. Viktor oldalán áll.⁹¹ A magyar uralkodó 1160 folyamán már III. Sándorral is kapcsolatot tartott fent, s pápai legátusokkal III. Sándor elismeréséről folytatott tárgyalásokat.⁹² Az 1160 őszen megtartott toulouse-i zsinat után II. Géza és környezete — felmérve az európai erőviszonyokat — III. Sándor elismerése mellett döntött. Ez már végleges határozatnak bizonyult, amelyet 1161 tavaszán II. Géza Sándor pápával is közzölt.⁹³ Frigyes előtt azonban nyíltan még jó ideig nem fedte fel megváltozott álláspontját a magyar király. Ennek egyik oka az lehetett, hogy II. Géza mindaddig halogatta a Frigyesel való szembekerülést, amíg egyrészt le nem zárultak a magyar—pápai kapcsolatok rendezését célzó tárgyalások, másrészt amíg a király a német császárral való szakítás várható következményeinek ellensúlyozására megfelelő külföldi támogatókat nem talált. Géza halogató magatartásának másik oka véleményünk szerint István herceg tevékenységével volt kapcsolatban.

A keleti politika ebben az időben nagy sikereket hozott Bizáncnak. 1158 szeptemberében a legtekintélyesebb kereszties uralkodó, III. Balduin jeruzsálemi király Manuel szövetségesei közé lépett, s ezt a jeruzsálemi király bizánci házassága erősítette meg. 1158 őszen a basileus győztes hadjáratot vezetett Kilikia ellen, melynek uralkodója, II. Thoros Bizánc hűbérese lett, s országa Manuel hatalma alá került. Ugyanebben az időben a császári hatalmat Antiochia fölé is sikerült kiterjeszteni, mivel Rajnald antiochiai fejedelem hűségesküt tett, s Manuel vazallusa lett. 1159 tavaszán Manuel fényes diadalmenetben vonult be Antiochiába. Ezt követően a császár az egyik legerősebb muzulmán uralkodó, Nur-ad-Din mosuli emír ellen indított háborút. 1159 végén, majd 1160-ban ismételtén II. Kilidzs Arszlán ikonioni szultánnal hadakozott a bizánci uralkodó, konfliktusuk csak 1161 végén fejeződött be, amikor a szultán megjelent Konstantinápolyban. Ebből az alkalomból olyan békemegállapodást kötöttek, amelynek révén a szultánt igen szoros szövetségesi viszony fűzte Bizánchoz.⁹⁴ A magyar trónviszályokba való beavatkozás súlyosan zavarta volna

⁸⁸ E kérdéssel mind ez ideig legrészletesebben és a legtöbb eredménnyel W. HOLTZMANN foglalkozott (Papst Alexander III. und Ungarn. Ungarische Jahrbücher 1926. 406—413). Megállapításainak lényegét mi is elfogadtuk.

⁸⁹ CD VII/1. 158.; WENZEL G.: Árpádkori új okmánytár I—XII. Pest-Bp. 1860—1874. (továbbiakban: *ÁUO*) VI. 54. sz.; G 1774. — Néhány kutató a zsinati határozatok hitelessége ellen foglalt állást, így p. TEMESVÁRY: i. m. 36., 45. és PAULER: i. m. 496. 492. jegyz. Más kutatók azonban elfogadták a zsinati határozatok hitelességét, így pl. PELZER: i. m. 17., HOLTZMANN: i. m. 406. és HALLER: i. m. 152.

⁹⁰ G 2293. — PAULER: (i. m. 293.) Dániel püspök magyarországi útját 1161 húsvétjára tette. Hasonlóan vélekedett DEÉR (1928. 134.) is. Ez azonban nem fogadható el, mert Cosmas Pragensis művének XII. századi folytatója szerint ez az esemény 1160-ban történt (G 1656.). Logikusan következik ez abból is, hogy Dániel püspök az 1160 februári páviai zsinat után indult Magyarországra Frigyes és Viktor pápa megbízásából (CD VII/1. 157.; G 1774.).

⁹¹ Legalábbis ilyen értelmű levelet küldött Barbarossa Frigyes 1160 nyarán Peregrinus aquileiai patriarchához (G 956.; *ÁUO* VI. 55. sz.).

⁹² Ld. HOLTZMANN: i. m. 406.; DEÉR 1928. 133.; OHNSORGE 1928. 112—114.

⁹³ Erről Lukács érseknek Eberhard salzburgi érsekhez írott leveléből értesülünk. Az elismerés időpontjára ld. PAULER: i. m. 293., 496., 492. jegyz.

⁹⁴ Minderre ld. CHALANDON 1912. 417—467.; R. GROUSSET: Histoire des croisades II. Paris

Manuel keleti tevékenységét, ezért nem nyújtott támogatást István hercegnek, aki emiatt elhagyta a konstantinápolyi udvart, és ismét megjelent I. Frigyesnél.

A kölni királykrónika tudósítása szerint Parmában felkereste Frigyes „István, Magyarország királyának testvére, s azon fáradozott, hogy a császártól megkapja az országot, s ezért neki évente 3000 márkát ígért fizetni”.⁹⁵ Ez az esemény véleményünk szerint 1160—1161 fordulójára tehető, s azt mutatja, hogy a herceg a korábbi kudarcok ellenére sem mondott le a magyar királyi korona megszerzésére vonatkozó tervéről. Nyilvánvaló, hogy II. Gézának öccse eme újabb próbálkozását is figyelembe kellett vennie, amikor a német császár irányában folytatandó politika alakításán dolgozott. A magunk részéről István herceg újabb akciójával hozzuk kapcsolatba Otto de Blasio 1161-re datált közlését, mely szerint a magyar király a Milánó ostromára készülõ német császárnak haderejét íjászok küldésével növelte meg. Minden bizonnyal csak ígérettrõl volt szó Géza részérõl, amelynek teljesítése azonban végleg elmaradt.⁹⁶ Jellemzõ II. Géza politikájának kétarcúságára, hogy még az 1161 júniusi lodi zsinatra is olyan leveleket küldött, amelyekben IV. Viktort ismerte el egyedüli pápának.⁹⁷ Ez a politika természetesen a végtelenségig nem volt folytatható, s valóban 1161 õszén II. Géza Frigyes követe elõtt már felfedte végleges álláspontját az egyházszakadás kérdésében. Ekkor következett be a német császárral való teljes szakítás, mert Géza nemcsak azt tudatta, hogy õ III. Sándor pápát ismeri el, hanem megtagadta újabb íjászcsapat küldését az itáliai hadjáratba, és végül a magyar—német kapcsolatok erõsítése céljából javasolt dinasztikus házassági terv ügyében is elutasító választ adott a császári követnek.⁹⁸

1161-ben tehát a magyar külpolitikában — a korábbi irányvonalhoz képest — jelentõs változás történt. A magyar uralkodó és környezete III. Sándor elismerését s a Frigyesrel való szakítást igyekezett külpolitikailag jól elõkészíteni, s az ország helyzetét az ebbõl fakadó konfliktusok ellenében külföldi szövetségeseikkel megerõsí-

1935. 397—422.; УСПЕНСКИЙ: i. m. 274—277.; J. RICHARD: Le royaume latin de Jérusalem. Paris 1953. 51.; LAMMA: i. m. II. 20—32.; S. RUNCIMAN: Geschichte der Kreuzzüge II. München 1958. 341—348.; CMH 234—235.; IB 322.; OSTROGORSKY: i. m. 407—410. — Kildzs Arszlán és Manuel konstantinápolyi tárgyalásai idõpontjára ld. LAMMA: i. m. II. 32. I. jegyz.

⁹⁵ G 481. — A kölni krónika 1160-ra tett tudósítását a történészek általában 1164-re datálják, mivel I. Frigyes Parmában nem 1160-ban, hanem 1164-ben tartott birodalmi gyûlést. Így pl. W. GIESEBRECHT: Geschichte der deutschen Kaiserzeit V/1—2. Leipzig 1880. 389—392.; ГПОТ: i. m. 324.; PAULER: i. m. 300.; PELZER: i. m. 32.; SCHERER: i. m. 104.; DEÉR 1928. 139. — A valóban nyomós érv ellenére is mi lehetségesnek tartjuk, hogy István herceg 1160—1161 fordulóján megjelent Barbarossa Frigyes itáliai táborában, míg 1164 tavaszán a parmai gyûlésen viszont az exkirály, IV. István követei kérhettek uruk nevében I. Frigyes tõl segítséget. Ezt alátámasztani látszik Barbarossa Eberhard érsekhez — minden bizonnyal 1163—1164 fordulójára táján — írott levelének egy passzusa, mely szerint felkereste a császárt III. István király nagybátyjának, az elzõt királynak a küldõtsége (H. SUDENDORF: Registrum oder merkwürdige Urkunden für die deutsche Geschichte I. Jena 1849. 61.). Már KAP-HERR lehetségesnek vélte, hogy a krónika 1160-as adatai 1160-as és 1164-es eményeket vontak össze (i. m. 79. 5. jegyz.). Szerintünk nehezen lenne egyeztetetõ a makacs trónkövetelõ nyughatatlan, hatalomvágyó természetével is az, hogy az 1158—1162 közötti éveket teljes passzivitásban töltötte volna Bizáncban. Itt világosan látnia kellett, hogy a keleti politikával teljes mértékben lefoglalt basileustól egyelőre semmiféle támogatást magyarországi terveihez nem várhat. Egyébként a kölni királykrónika a herceget az uralkodó magyar király *testvérének* (frater-nak) nevezi, ami ugyancsak II. Géza uralkodása idejére datálja István herceg itáliai útját. Ld. KAP-HERR: i. m. 79. 5. jegyz.

⁹⁶ G 1769. — PAULER: szerint (i. m. 495. 487. jegyz.) Otto de Blasio tudósítása II. Géza 1159-es ígéreterre vonatkozik. Szerintünk azonban valószínû, hogy I. Frigyes követe, Siegfried prépost 1161 õszén ennek az 1161-es ígérletnek a teljesítését szerette volna elérni II. Gézánál. Ld. HOLTZMANN: i. m. 408.

⁹⁷ MGH SS Hannoverae 1863. XVIII. 632. — Ld. HOLTZMANN: i. m. 408.; PELZER: i. m. 19.

⁹⁸ I. Frigyes követének, Siegfried paderborni prépostnak magyarországi útja idõpontjára ld. PELZER: i. m. 22.; HOLTZMANN: i. m. 408.; DEÉR 1928. 135.

teni. A legnagyobb valószínűséggel 1161 elején II. Géza szövetségre lépett VII. Lajos francia királlyal és III. Sándor pápa legfőbb német támogatójával, Eberhard salzburgi érsekkel. E szövetségek kifejezetten I. Frigyes ellen irányultak, s a magyar király — a viszonttámogatás fejében — mind a francia uralkodónak, mind a salzburgi érseknek német támadás esetére katonai segítséget ajánlott fel.⁹⁹ Ugyanakkor a kölni királykrónika arról értesít, hogy 1161-ben, amikor már javában folyt Milánó második ostroma, a magyarok és a bizánciak között 5 éves békekötés jött létre.¹⁰⁰

Az 1161-es külpolitikai fordulat bekövetkezése több mozzanatra vezethető vissza. Megítélésünk szerint II. Géza álláspontja kialakításában, az I. Frigyesrel való szakításban *meghatározó* az volt, hogy a magyar uralkodó felismerte azt a veszélyt, amely az Európában hegemoniára törekvő Barbarossa Frigyes részéről az ország függetlenségét, önállóságát a korábinál nagyobb mértékben fenyegette. 1157-től a magyar uralkodó — részben a keleti irányú német expanziós törekvéseknek, részben István herceg hatalommegszerzési kísérleteinek elhárítása érdekében — taktikai megfontolásból kénytelen volt I. Frigyeshez közeledni. Ennek eredményeképpen a magyar királyság és a német-római császárság között elég szoros, Magyarország számára meglehetősen kedvezőtlen viszony alakult ki. Mégsem lehet arról beszélni, hogy ekkor II. Géza behódolt volna a császárnak, s Magyarország a birodalom vazallus királysága lett volna.¹⁰¹ II. Géza ugyanis sem vazallusi esküt nem tett a császárnak, sem évi adót nem fizetett neki, s Frigyes sem rendelkezett hűbérként Magyarországgal. A magyar uralkodó az egyházi székizma által nyújtott lehetőséget akarta felhasználni a német birodalomhoz fűződő szoros kapcsolatoknak a megszüntetésére.¹⁰² A magyar király a külpolitikai irányváltás megtételében nagy körültekintéssel és óvatossággal járt el. Miután megvárta III. Sándor pápa táborának kialakulását, II. Géza csatlakozott azokhoz a külföldi erökhöz, amelyek különböző okoknál fogva szintén aggodalommal szemlélték Barbarossa Frigyes hatalmának növekedését s a német expanzió fokozódását. Ezt igazolja a kölni krónika ama passzusa is, mely szerint a milánóiak tervezett behódolása hírére „megremegtek a föld többi királyai, s akik mindig az egymás közti ellenségeskedésekben lelték örömüket, most kölcsönösen megerősítették a békét, s egyezségekre léptek uruk, a római császár ellen, de nem csatákkal, hanem tervekkel, nem erővel, hanem cselekkel; úgyhogy ebben az évben [ti. 1161-ben] őt király követei ennek a szövetségnek megköltése céljából egy helyre jöttek össze. A görög a magyarral őt évre békét kötött.”¹⁰³ A szakirodalom itt Bizáncon, Magyarországon kívül a dél-itáliai normann királyságot, Angliát, Franciaországot és Velencét említi.¹⁰⁴ Ha ilyen koalíció Barbarossa Frigyes ellen 1161-ben sem és később sem jött létre, noha III. Sándor pápa különösen sokat fáradozott az érdekében,¹⁰⁵ a kölni krónika tudósítása mégis mutatja, hogy Európában számon tartották a II. Géza külpolitikájában beállt változást és tisztában voltak annak legfőbb indítékával.¹⁰⁶

⁹⁹ Erről tanúskodik II. Gézának VII. Lajoshoz és Eberhardhoz írott levele, illetve a salzburgi érsek válasza (*CD* II. 163.; *AÜO* VI. 57. sz., 58. sz.).

¹⁰⁰ *G* 481.

¹⁰¹ Így vélekedik pl. PELZER: i. m. 15.; HOLTZMANN: i. m. 405.; OHNSORGE 1958. 447.; HAMPE: i. m. 148.

¹⁰² Helyesen látják ezt azok is, akik a német birodalom és a magyar királyság között vazallusi viszonyt tételeznek fel. Ld. pl. PELZER: i. m. 20.; HOLTZMANN: i. m. 407.; OHNSORGE 1958. 449.

¹⁰³ *G* 481.

¹⁰⁴ Erre ld. KAP-HERR: i. m. 72.; KRETSCHMAYR: i. m. 249.; CHALANDON 1907. 298.; DEÉR 1928. 135.

¹⁰⁵ Ld. CHALANDON 1907. 298.; PACAUT 1956. 113.; OHNSORGE 1958. 449—450.; URBANSKY: i. m. 90—91.

¹⁰⁶ II. Gézának a frigyesi univerzális birodalmi koncepciót elutasító magatartására utal az a tény is, hogy a magyar király a francia uralkodóhoz írott levelében I. Frigyeset nem a „rómaiak

A pápaság és a császárság korabeli helyzetét, az imperium és a sacerdotium reális erőviszonyait tekintve a magyar király döntése — a Bizánccal való békés viszony korszakában — feltétlenül indokolt és helyes lépés volt.¹⁰⁷ Egyúttal a magyar külpolitikának az európai „hatalmi viszonyok alakulásához való érzékeny illeszkedését”¹⁰⁸ is jól példázhatja.

Lukács érseknek a salzburgi főpaphoz, Eberhardhoz 1161 elején írott levele rávilágít arra, hogy II. Géza külpolitikai irányváltása kialakításában jelentős súllyal esett a latba az esztergomi érsek magatartása.¹⁰⁹ Az érsek, aki ettől kezdve egészen III. Béla hatalomra kerüléséig jelentős szerepet játszott az ország kül- és belpolitikájának formálásában, a „szélsőséges gregorianizmus képviselője” volt.¹¹⁰ Az egyházszakadás időszakában — leveléből kitetszően — kezdettől fogva III. Sándor ügyét támogatta, s igen jó kapcsolatokat tartott fent Sándor legfőbb német szövetségeseivel, Eberhard érsekkel.¹¹¹ A Lukács által képviselt egyházi erők érkei ekkor egybeestek az ország alapvető külpolitikai érkeivel. Lukács pártállása és tevékenysége III. Sándor előtt is jól ismert volt,¹¹² aki azt 1161 júliusában az érseki pallium elküldésével igyekezett honorálni.¹¹³ Ugyanakkor — 1161 nyarán — a királyi udvar és a pápai kúria között olyan kompromisszumos megállapodás (*egyházi konkordátum*) jött létre, amely igen lényeges egyházi jogi kérdésekben rendezte a király és a pápa viszonyát, illetve jogkörét. A szerződésben III. Sándor elfogadta azt, hogy a magyarországi egyháziak csak a király beleegyezésével fellebbezhetnek (*appellatio*) a pápához, aki ugyancsak az uralkodó hozzájárulásával küldhet legátusokat (*legatio*) Magyarországra; a pápa az érseki palliumok átadásánál is bizonyos szerepet biztosított a királynak. Cserében a magyar uralkodó viszont lemondott a püspökök pápai engedély nélküli letételéről és áthelyezéséről.¹¹⁴ Ez a konkordátum, melyben mindkét fél lényeges

császára”, hanem csak a „németek császára” címmel illette (*CD* II. 163.). Ld. TEMESVÁRY: i. m. 62.; GERICS: i. m. 364.

¹⁰⁷ Semmiképpen sem állja meg helyét az imperium és a sacerdotium korabeli erőviszonyai alapján az az értékelés, mely szerint a magyar állam szempontjából „a 12. század közepén a pápaság előretörése már fenyegetőbb erő volt, mint a császárság” (*ET* 100.).

¹⁰⁸ ELEKES L.: A középkori magyar állam története magalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 87.

¹⁰⁹ Eberhard salzburgi érsekhez írott levelében Lukács érsek úgy állítja be a dolgot, mintha egyedül az ő befolyására ismerte volna el II. Géza III. Sándort: „én a mi király urunknál kérések révén elértem, hogy a király és egész egyházunk Sándort fogadta el” (*G* 1477.). — Ennek alapján a szakirodalomban is elterjedt az a felfogás, amely Lukács érsek befolyásának tulajdonítja azt, hogy a magyar király III. Sándor mellé állt. Ld. pl. PAULER: i. m. 293.; *ET* 101.; GERICS: i. m. 363. A valóságban, amint erre már utaltunk, II. Géza egyházpolitikája alakításában döntő szerepet külpolitikai megfontolások játszottak.

¹¹⁰ Erre ld. pl. MEZEY L.: Két magyar vonatkozású dekretális értelmezéséhez. Századok 1959. 420.; MEZEY L.: *Entre Byzance et Paris. Les lettres hongrois au 12e siècle.* Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1971. fasc. 1—4. 427.

¹¹¹ Eberhard érseknek III. Sándor pápa érdekében kifejtett tevékenységére ld. TEMESVÁRY: i. m. 46—50.; HUBER: i. m. 242—243.; PAULER: i. m. 293—294.; M. PACAUT: Les légats d'Alexandre III (1159—1181). *Revue d'histoire ecclésiastique* 1959. 825.; JORDAN: i. m. 137.

¹¹² Maga Lukács érsek is 1161 elején levelezésben állott III. Sándorral, erre az esztergomi érseknek a salzburgi érsekhez küldött leveléből derül fény (*G* 1477.).

¹¹³ HOLTZMANN: i. m. 412—413.; OHNSORGE 1928. 115.

¹¹⁴ Erre az egyházi konkordátumra először HOLTZMANN hívta fel a figyelmet (i. m. 413.). A kutatók — ritka kivételtől eltekintve (mint pl. GYÖRY J.: *Gesta regum — gesta nobilium.* Bp. 1948. 16.) — elfogadják e konkordátum létrejöttének tényét. Ld. pl. DEÉR 1928. 133.; OHNSORGE 1928. 116.; HÓMAN 1939. 406.; LAMMA: i. m. II. 67. I. jegyz.; HALLER: i. m. 162—163.; J. DEÉR: *Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation.* *Archivum Historiae Pontificiae* 1964. (továbbiakban: DEÉR 1964.) 167.; H. PATZE: *Kaiser Friedrich Barbarossa und der Osten.* *Vorträge und Forschungen.* Bd. XII. Probleme des 12. Jahrhunderts. Konstanz — Stuttgart 1968. 391. 247. jegyz.

kérdésekben tett engedményt, néhány vonatkozásban rokonságot mutat az 1156 júniusában megkötött dél-itáliai normann—pápai (ún. beneventói) egyezmény egyházi jogi előírásaival és az 1164. évi angliai clarendoni határozatok bizonyos pontjaival. Ez a tény, amely a korabeli magyar, szicíliai normann és angol egyházi viszonyokban megmutatkozó azonosságokra hívja fel a figyelmet, arra is rávilágít, hogy II. Géza, I. Vilmos és II. Henrik diplomáciája ügyesen igyekezett kihasználni III. Sándor nehéz helyzetét bizonyos egyházi jellegű engedmények kicsikarására.¹¹⁵ A magyar királyság és a pápaság között helyreállt jó viszony jeleként kell értékelni azt is, hogy az 1160—1162-es években a palatínói érsek, Absolon személye körüli vitában III. Sándor — a palatínói polgárokkal szemben a magyar uralkodó által támogatott — Absolon mellett foglalt állást.¹¹⁶

A császárság és a pápaság ún. második küzdelmének megindulása tehát — Európa más országaihoz hasonlóan — komoly hatást gyakorolt Magyarország külpolitikájára. A magyar király az imperium és a sacerdotium összezapásában egy táborba került Manuel bizánci császárral. Véleményünk szerint azonban a két uralkodó szembenállása I. Frigyes politikájával csak egyik előmozdítója volt az újabb 5 évre szóló, 1161-es béke megkötésének. II. Gézát belpolitikai vonatkozású megfontolás ugyancsak ennek a békének a megkötésére ösztönözte. A magyar királynak ugyanis a belső hatalmi viszonyok stabilizálására irányuló törekvése miatt is érdekében állott a Manuella való békés viszony fenntartása. II. Géza testvérei közül István herceg — miként 1158-ban — újabb német próbálkozása után ismét Bizáncba tért vissza. Az uralkodó osztályon belül tovább folyó pártviszályokról, a csoportküzdelmekről tanúskodik II. Géza idősebb testvérének, László hercegnek a konstantinápolyi udvarba történt emigrálása. Ennek időpontjáról a források hallgatnak. Niketas csak annyit jegyez meg, hogy röviddel István Bizáncba érkezése után történt.¹¹⁷ Mi úgy gondoljuk, hogy László Bizáncba távozása legnagyobb valószínűséggel 1160 tájára datálható.¹¹⁸ Forrásaink nem szólnak arról, hogy milyen politikai okok készítették az ország elhagyására László herceget. Kinnamos annyit azonban elárul, hogy II. Géza, miként Istvánt, ugyanúgy Lászlót is rendkívüli módon gyűlölte.¹¹⁹ Ez arra enged következtetni, hogy Géza és László ellenségeskedése csaknem olyan nagyfokú volt, mint amilyen Géza és István között keletkezett. Ennek ellentmondani látszik Niketas, akinek tudósítása szerint Géza és László között a testvéri szeretet nem szűnt meg, s László nem tartott bátyja ármánykodásától, s pusztán csak azért jött Bizáncba, mert csábí-

¹¹⁵ Az 1161. évi magyar—pápai konkordátum, az 1156-os beneventói egyezmény és az 1164-es clarendoni határozatok bizonyos pontjainak hasonlósága elsősorban az appellatio és a legatio kérdésében mutatható ki. A vonatkozó helyek azt jelzik: a magyar, a dél-itáliai normann és az angol uralkodó egyformán fenntartotta magának azt a jogot, hogy közvetlen ellenőrzése alatt tartsa a hazai egyháziak és a pápaság közti kapcsolatokat az egyháziak és a pápa közötti érintkezések uralkodói engedélyhez kötésével. Minderre ld. CHALANDON 1907. 233—234; HOLTZMANN: i. m. 410.; 413.; LAVISSE: i. m. 50.; LAMMA: i. m. II. 59., 67. I. jegyz.; HALLER: i. m. 128., 162—163.; DEÉR 1964. 138., 155—168.; KULCSÁR Zs.: Becket Tamás, Anglia kancellárja. Élet és Tudomány 1965. 302. — A szicíliai, a magyar és az angol egyházi viszonyokban fellelhető rokon vonások történeti okaira ld. GYÖRFFY Gy.: Becket Tamás és Magyarország. Filológiai Közölny 1970. 1-2. sz. 154., 154. 4. jegyz.

¹¹⁶ C 88. sz., 91. sz.

¹¹⁷ N 126.

¹¹⁸ László bizánci emigrálása időpontjaként HÓMAN (1939. 375.) és MORAVCSIK (1953. 80.) az 1158-as, PAULER (i. m. 291.) és DEÉR (1928. 136.) pedig az 1159-es esztendő mellett foglal állást. Egyik datálás sem zárható ki teljesen, magunk azonban valószínűbbnek tartjuk azt, hogy László herceg Bizáncba távozására a fenti időpontoknál valamivel később — 1160 táján — került sor. Mi ugyanis szoros kapcsolatot tételezünk fel László herceg Bizáncba emigrálásával, valamint II. Géza kisebbik fia, Béla hercegi területe odaitélése között. Béla dukátusáról II. Géza korabeli források nem szólnak, így a hercegség felállítása II. Géza uralkodása végén — feltehetően 1161-ben — történt meg. Szerintünk nem sokkal ez előtt mehetett László herceg Bizáncba, s ez 1160 tájára vall.

¹¹⁹ K 203.

totta őt testvére, István kedvező bizánci fogadtatásáról érkező hír.¹²⁰ Úgy gondoljuk, nemcsak erről volt szó. Ismeretes, hogy István herceg bizánci megbecsülése legfőbb megnyilvánulása bizánci házassága volt, amelyet I. Frigyes kiszemelt arájával kötött. Hasonló lehetőséget Manuel Lászlónak is felkínált: a hercegnek módjában állott volna császári családból való hercegnőt feleségül vennie. László azonban visszautasította Manuel ajánlatát, mert nem akarta, hogy bizánci házasságával „otthoni ügyeinek ártson”.¹²¹ Ezek után talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy László herceg Bizáncba távozásának megvoltak a komoly, politikai természetű okai. Úgy véljük, hogy István herceg elmenekülése után a Géza uralmával elégedetlen ellenzéki erők László herceg köré csoportosultak. Egy idő után ez kiváltotta Géza haragját, akinek „gyűlölete” elől László hercegnek végül is el kellett hagynia az országot. A herceg csak II. Géza halála után, 1162 nyarán tért vissza Magyarországra.¹²² Távozása az országból amellettt tanúskodik, hogy az uralkodó osztálynak az a frakciókra szakadása, amely negyedszázados nyugalom után István herceg akciójában első ízben jelentkezett, nem múló, pillanatnyi esemény volt, hanem tartósabb politikai jelenség. Niketas közlése alapján világos: László terve az volt, hogy alkalmas időben Bizáncból visszatér Magyarországra „otthoni” politikai céljai megvalósítása érdekében, ehhez azonban minél kevesebb bizánci kötelezettséget óhajtott magára vállalni, hogy minél nagyobb mozgásszabadsággal rendelkezék. István és László hercegek politikai aspirációi, az azok realizálására tett kísérletek azt mutatják, hogy Magyarországon egyre jobban elmélyült a belpolitikai válság, melynek központi problémájává a trónutódlás, a királyi korona sorsának alakulása lett. Ezek az események előrevetítették a későbbi trónharok, belvillongások árnyékát. II. Géza az 1161-es bizánci békekötéssel éppen azt szerette volna elérni, hogy — megkötve a császár kezét — Manuel ne nyújthasson segítséget István és László hercegek trónaspirációi számára.

Az István és László hercegek körül csoportosult feudális főurak törekvése változatlanul arra irányult, hogy a dinasztia valamelyik tagja támogatásával saját gazdasági és politikai hatalmuk gyarapodását segítsék elő. Új hatalmi központ létesítése ugyancsak jól szolgálta volna az elégedetlen arisztokraták célkitűzéseit. Ugyanakkor II. Gézának István és László példából le kellett vonnia azt a tanulságot, hogy a dinasztia tagjait már egyáltalán nem elégíti ki a tényleges hatalom nélküli „hercegi ellátás”. A királynak végül is engednie kellett a két oldalról is reá nehezedő nyomásnak. Erre vezethető vissza, hogy II. Géza uralkodása vége felé, a mi feltételezésünk szerint 1161 táján, Béla fia számára területi hatalommal járó hercegséget szervezett.¹²³ Ezzel az intézkedésével a király — bizonyos igényeknek elébe menve — az elégedetlen arisztokraták törekvései és Béla herceg esetleges fellépése alól akarta kihúzni a talajt. Azaz újabb belső pártharcoknak, belvillongásoknak szerette volna ily módon is elejét venni,¹²⁴ hogy egyúttal a belső frontot erősítse a kívülről várható, esetleges trónaspirációkkal szemben.

¹²⁰ N 126.

¹²¹ N 126.

¹²² K 203.; N 127.

¹²³ Hogy a területi hatalommal járó hercegség megszervezésére még II. Géza életében sor került, azt Kinnamos közléseiből tudjuk meg. A bizánci történetíró az 1163-as események kapcsán — III. István és a bizánciak megállapodásáról szólva — elmondja: „A hunok [ti. a magyarok] pedig a Palaiologossal való tárgyalás után szívesen átadták neki Bélát és osztályrészüln azt a földet, amelyet annak még életében atyja kijelölt” (K 215.). Ugyanerről értesülünk Kinnamos jóvoltából Manuel császárnak 1164-ben III. Istvánhoz intézett leveléből: „Ó gyermekem, nem azért jöttünk, hogy a hunokra háborút hozzunk, hanem azért, hogy Bélának, a te testvérednek visszaszerezzük azt a földet, amelyet ... te adtál [ti. neki] és atyátok már sokkal korábban” (K 217.).

¹²⁴ Erre már utalt DEÉR is (1928. 137.).

A szakirodalomban eltérő válaszokat találunk arra a kérdésre vonatkozóan, hogy mely területet, illetve területeket foglalta magában Béla hercegsége.¹²⁵ Véleményünk szerint Béla hercegi területe, amely a bizánci befolyás időszakában mint Béla atyai öröksége szerepel, két földrajzi területre: Dalmáciára és Szerémségre terjedt ki.¹²⁶ Kinnamos az 1165-ös év eseményei kapcsán elmondja: Manuel császár Ioannes Dukast hadsereggel Dalmáciába küldte, hogy a III. Istvánnal kötött „megegyezés alapján foglalja el, mivel a hunok [ti. magyarok] elvileg *azt is* Béla részére örökségül számitották”.¹²⁷ Ebből világos, hogy a magyarok *nemcsak Dalmáciát* tekintették Béla herceg örökrészének. Kinnamos az 1165-ös történekről szólva arról is tudósít, hogy — miután III. István elfoglalta Sirmiont [azaz Szerémséget] — a bizánci császár a következő szavakkal kezdte III. Istvánhoz írott levelét: „Nem jogosakat cselekszel, felettébb derék férfiú, amikor semmibe veszed azt az *esküt*, melyet a mi felségünknek *Sirmionra* és másokra vonatkozóan nemrégiben tettél”.¹²⁸ Ezt az esküt a magyar király 1164-ben tette, amikor II. Vladislav cseh uralkodó közvetítésével békét kötött Manuallal. Ezekről az eseményekről a bizánci Kinnamos és a cseh Prágai Vince tájékoztatnak bennünket, s tőlük tudjuk, hogy 1164-ben III. István *esküje* Béla atyai örökségének kiadására vonatkozott,¹²⁹ amelybe tehát Manuel levele szerint Sirmion is beletartozott. Az atyai földet a Bizánca távozó Béla számára viszont de iure már 1163-ban kiadta a magyar király.¹³⁰ Ily módon pedig Béla atyai öröksége 1163-ban — s nyilván azt megelőzően is — Dalmáciát és Szerémséget egyaránt magában foglalta. Indokolt is volt, hogy Dalmácia mellett Szerémség is Béla dukátusa részét képezze, hiszen a dalmát terület önmagában nem biztosította volna a herceg és kísérete eltartásának anyagi költségeit.¹³¹

Egyébként a II. Géza által létrehozott hercegség olyan területekre terjedt ki, amelyek II. Géza korának tapasztalatai szerint is nyílt külföldi konfrontációk esetén az összecsapások leggyakoribb színhelyei voltak. Erre a Szerémség az 1150-es évek első felének magyar—bizánci háborúi során szolgáltatott példát, Dalmáciában pedig állandóan tartani lehetett magyar—velencei konfliktus kitörésétől. Ez történt 1159-ben is, amikor érsekségüknek a velencei (gradói) patriarcha alá vetése ellen tiltakozó záraik fellázdak, és alávetették magukat a magyar király uralmának. A velencei doge

¹²⁵ Attól függően, hogy a kutatók Szerémséget Béla hercegsége részének tekintik vagy sem, a dukátus területi kiterjedésére vonatkozóan kétféle nézettel találkozunk. A kutatók egy része szerint Béla hercegsége csak Dalmáciát és Horvátországot, illetve csak dalmát—horvát területeket foglalta magában. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szakirodalomban nem egységes a Dalmácia és Horvátország elnevezések korabeli földrajzi jelentése.) Így vélekedik pl. KAP-HERR: i. m. 81.; PAULER: i. m. 299.; THALLÓCZY L.: III. Béla és a magyar birodalom. III. Béla emlékezete. 66.; ACSÁDY J.: A magyar birodalom története I. Bp. 1903. 217.; PELZER: i. m. 28.; SCHERER: i. m. 104.; HÓMAN 1939. 379.; MORAVCSIK 1953. 81.; ФЕРЛУГА: Византиска управа у Далмацији. Београд 1957. 130.; DÖLGER: i. m. 171.; ИВ 326.; GYÖRFFY Gy.: Szlavónia kialakulása oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 1970. (továbbiakban: GYÖRFFY 1970.) 228. Más kutatók viszont úgy vélik, hogy Béla hercegsége a Szerémségre is kiterjedt. Erre ld. pl. DOMANOVSKY S.: Műgeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok 1907. 130.; CHALANDON 1907. 475.; DEÉR 1928. 137.; G. NOVAK: Povijest Splita I. Split 1957. 82.; ФРЕЙДЕНБЕРГ: i. m. 36.; СМВ 234.; КАЛИШ-МИУШКОВИЧ: Београд у средњем веку. Београд 1967. 54.; J. KALIĆ, B. FERJANČIĆ, N. RADOŠEVIĆ-MAKSI MOVIĆ: Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes IV. Beograd 1971. 66. 161. jegyz.

¹²⁶ A Kinnamosnál szereplő Dalmácia elnevezés alatt (K 248.) mi Közép-Dalmácia mellett a tulajdonképpeni Horvátország egy részét is értjük Béla hercegsége szempontjából.

¹²⁷ K 248.

¹²⁸ K 231

¹²⁹ K 224.; G 2995.

¹³⁰ K 215., 217.

¹³¹ GYÖRFFY szerint (1970. 228—229.) hasonló megfontolás alapján csatolták 1190 körül a Dalmáciát és Horvátországot magában foglaló „Szlávia” dukátushoz a Drávától délre eső vidéket.

azonban még ugyanebben az évben nagy haddal visszafoglalta Zára városát.¹³² Úgy véljük, hogy a dukátus felállítása Szerémségben és Dalmáciában eme jelentős és értékes területeknek a külföld felől megnyilvánuló expanzióval szembeni eredményesebb védelmét és a kifelé irányuló magyar hódítás elősegítését¹³³ is hivatott volt szolgálni.

1162 május 31-én fiatalon elhunyt II. Géza. Halálát követően Magyarországon rövidesen új helyzet állott elő. A magyar történelemben korábban nem tapasztalt jelenség, az intenzív bizánci beavatkozás néhány éves időszaka következett.

Ferenc Makk

REMARQUES SUR L'HISTOIRE DE GÉZA II

L'auteur de l'étude traite le sujet de la politique extérieure de Géza II (1141—1162) pendant les dernières années — de 1156 à 1162 — de son règne. En abandonnant sa politique antigermanique à cause des problèmes de la politique intérieure et extérieure, le roi hongrois reserrait les liens à partir de 1157 avec l'empereur romain-germanique Frédéric I. En 1161 Géza II profitait du schisme de l'église romaine pour couper les liens étroits entre l'empire germanique et le royaume hongrois; en reconnaissant le pape Alexandre III, il se retournait contre Frédéric Barberousse. Dans les mêmes années parmi les groupes divers de la classe dirigeante hongroise — sous la direction du duc István, puis László, frères de Géza II — une lutte éclatait pour la prise du pouvoir. Leurs tentatives échouées, les deux ducs trouvaient enfin un refuge l'un après l'autre dans l'empire byzantin. Pour assurer le trône pour son fils aîné István, et pour consolider la position de son parti contre les actions futures des prétendants, Géza II renouvelait la paix avec Byzance en 1161 pour 5 années. En même temps il créait pour son fils cadet Béla la principauté de la Dalmatie et de la Sirmie.

Ф. Макк

ЗАМЕЧАНИЯ К ИСТОРИИ ГЕЗЫ II

Автор статьи рассматривает вопросы внешней политики последнего периода правления Гезы II (1141—1162) с 1156 г. по 1162 г. В связи с внешнеполитической обстановкой и внутренним положением венгерский король отказался от прежней антигерманской политики, и с 1157 г. вступил в тесные связи с германским императором, Фридрихом I. В 1161 г. Геза II воспользовался расколом внутри римской церкви для того, чтобы прервать тесные отношения, установившиеся между Германской империей и Венгерским королевством. Признав папу, Александра III, венгерский король тем самым выступил против Фридриха Барбароссы. В эти же годы под руководством братьев Гезы II, Иштвана, а потом Ласло началась борьба за власть между отдельными группами внутри господствующего класса Венгрии. После того как попытки братьев короля захватить венгерский престол закончились неудачей, они нашли убежище один за другим в Византии. Геза II, чтобы обеспечить престол своему старшему сыну Иштвану и защитить свои позиции от дальнейших притязаний претендентов на престол, снова заключил в 1161 г. мир с Византией на пять лет, одновременно основав для младшего сына Бэлы герцогство на территории Далмации и Серема.

¹³² G 209.; SRH II. 199.

¹³³ Erre ld. DEÉR 1928. 137.

RÁKOS ISTVÁN

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM TAGOZÓDÁSA SZEGEDEN
(1720—1777)

Tanulmányunkban Szeged XVIII. századi gazdasági és társadalmi tagozódásának vizsgálatát egyetlen forrástípusra, az adókiivetések alapjául szolgáló vagyonszeírásokra építettük. A forrásbázis illetően kiválasztásában szerepet játszott az a körülmény, hogy a XVIII. század a várostörténeti kutatások egyik legelhanyagoltabb területe, holott a kapitalizmus előzményeinek, kialakulásának tanulmányozása — a minden kérdésre kiterjedő monográfiák hiányában — nem nélkülözheti jelentősebb városaink gazdasági és társadalmi viszonyainak bemutatását.¹ Munkánk jellegéből adódóan nem törekedhettünk Szeged gazdaság- és társadalomtörténetének árnyalt megrajzolására, csupán a főbb jellegzetességek, tendenciák kikapintására vállalkoztunk. Úgy véljük, a dél-alföldi regionális kutatások jelenlegi helyzete indokolja egy-egy részletkérdés egyetlen városon belüli analízisének elvégzését, ezzel is előkészítve és segítve a későbbi összefoglaló tanulmányok, monográfiák megírását.²

Természetesen a vagyonszeírások mellett támaszkodtunk más típusú forrásokra is, elsősorban a tanácsülési jegyzőkönyvekre és egyéb tanácsi iratokra. Erre készítetett bennünket a statisztikai feldolgozások számos buktatója, többek között az, hogy e módszer bizonyos történeti folyamatok vizsgálatára — ide soroljuk a társadalom életében döntő minőségi változásokat — önmagában nem alkalmas.³ Ugyanakkor valljuk, hogy a statisztikai módszer — amennyiben a források természete megengedi — a feldolgozott adatok analízisével segítheti a történeti megismerést, jóllehet a források körének bővítésével, nem utolsósorban az összehasonlítás szélesebb távlataival tovább gazdagodhat, esetleg módosulhat az így felvázolt történeti kép.

A fennmaradt vagyonszeírások kisebb megszakításokkal 1724-től 1778-ig tartalmaznak adatokat Szeged lakosságának gazdasági és társadalmi helyzetéről. Nagy értékük, hogy az 1740-es évek végétől városrészenként szolgáltatják adataikat.

¹ A várostörténeti kutatások helyzetéről ld. „A magyarországi várostörténeti kutatások helyzete és feladatai.” Az MTA filozófiai és társadalomtudományi osztályának közleményei 1966. 1—2. sz. 5—67.; továbbá a várostörténeti konferenciák anyagát: Századok 1963. 2. sz. 398—407., 6. sz. 1424—1434., 1968. 3—4. sz. 784—790.; GRANASZTÓI GYÖRGY: A viszonyítás fontosságáról a várostörténeti kutatásban. Történelmi Szemle 1970. 1. sz. 106—110.; MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar várostörténet vázlata. Vidéki városaink. Bp. 1961. stb.

² A Szeged történetét tárgyaló polgári irodalom [REIZNER JÁNOS: Szeged története. I—IV. Szeged 1899—1900.; KISS FERENC—TONELLI SÁNDOR DR.—SZ. SZIGETHY VILMOS (szerk): Szeged. Magyar Városok Monográfiája. Bp. 1927. (Továbbiakban: Szeged 1927.)] a politikatörténet nyomdokain haladva nem törekedett a XVIII. századi Szeged gazdasági és társadalmi viszonyinak árnyalt bemutatására; a közölt adatokat nem rendszerezte, általában kiesett látóköréből a társadalomtörténeti nézőpont.

³ A statisztikai értékű források feldolgozásának szükségességéről ld. PAULINYI OSZKÁR, MAKKAI LÁSZLÓ stb. hozzászólását a budapesti és győri várostörténeti konferencián (Századok 1963. 2. sz. 403., 6. sz. 1433.). A matematikai módszerről legújabbán ld. RÁNKI GYÖRGY: Közgazdaság és történelem — a gazdaságtörténet választójai. Korunk tudománya sorozat. Bp. 1977. 50—53.

Törzsanyagukat tekintve többnyire azonos rovatokat tartalmaznak, a név és társadalmi helyzet feltüntetése után megadják a lakosok kezén levő ingatlanok nagyságát, az állatok számát, nem utolsósorban megjelölik a keresők foglalkozását.⁴ Ezek alapján figyelmünket a következő kérdések tanulmányozására fordítottuk: milyen helyet foglalt el a város életében a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem; milyen volt Szeged lakosságának jogi állapota; hogyan alakult az adófizetők foglalkozási megoszlása.

Elsődleges szempontnak a megfelelő időmetszetek kiválasztását tartottuk. Választásunk 1728-ra, 1750-re és 1777-re esett. Célunk az volt, hogy az 1720. évi országos összeírást követő időszakból olyan anyaghoz jussunk, amely összevethető azzal, s ezáltal kiegészítheti, pontosíthatja az Acsády Ignác által közölt adatokat.⁵ Az első időmetszet kiválasztásában szerepet játszott az a tény is, hogy az összeírásban szereplő rovatok megegyeznek az 1720. évi rovatokkal. Sajnos, cím és év megjelölése nélkül maradt fenn ez az értékes összeírás.⁶ A városi tisztviselők névsorát összevetve egy 3 évvel későbbi névsorral,⁷ kiderült, hogy az összeírás 1728 és 1731 között készülhetett. Tovább nyomozva rábukkantunk a városi tanács egyik 1727-ből származó határozatára, amelyben a város lakóinak összeírását rendelte el.⁸ Valószínűnek tarthatjuk, hogy az összeírást a következő évben végre is hajtották. Ezek alapján a listajrom kezletkezését a legkorábbi lehetséges időpontra, 1728-ra datáljuk. A harmadik időmetszet (1777) esetében ismét egy országos összeírás helyi anyagát dolgoztuk fel, ezáltal rendelkezésünkre álltak a már publikált összesítő adatok, illetve feldolgozások.⁹ Ez az összeírás egyúttal a városi társadalom jogi tagozódásának (civis, nemes, zsellér stb.) vizsgálatára is alkalmasnak bizonyult. Miután az előző évek összeírásai — leszámítva az 1728. évit — a lakosság kondícióját nem tartalmazzák, ezért nem tekinthetünk el ezektől az értékes információktól. 1750 kiválasztását két körülmény indokolta, egyrészt az optimálisnak tartott 20—25 éves eltérés az időmetszetek között, másrészt az, hogy ebből az évből maradt ránk az első, mindhárom városrészt (Felsőváros, Alsóváros és Palánk) kiterjedő összeírás.¹⁰

⁴ Itt az általunk használt 1750-es és 1777-es vagyonösszeírások levéltári jelzetét adjuk meg, a későbbiekben ezeknél eltekintünk az újabb hivatkozásoktól. Csongrád megyei 1. számú Levéltár. Szeged. (Továbbiakban: CsmL 1.) Szeged Város Tanácsának iratai, conscriptio facultatum. (Továbbiakban: Vagyon. ir.) 1750: Összeírások 1. számú csomó 2. füzet. (Továbbiakban: Ö. 1. sz. 2.); 2. sz. 5., 3. sz. 2.,; 1777: Ö. 1. sz. 16., 2. sz. 21., 3. sz. 21. Az összeírások rovatai: 1. sorszám, 2. név, 3. ház, 4. igásokrók száma, 5. hizőökrök száma, 6—9. tehének száma, 10—11. lovak száma, 12—13. juhok száma, 14. ártányok száma, 15—16. búza, árpa, zab (köbölben, keresztben), 17. bor (urnában), 18. széna (szekérben, boglyában), 19. műhely, 20. csárda, 21. kereskedő, 22. iparos, 23. halász, 24—25. malmok száma, 26. rézüst, 27. borsajtó, 28. lensajtó, 29. kert, 30. kiskereskedő (propola), 31. személyek (personae) száma. Ezekhez járul még az 1777. évi lélekösszeírás társadalmi helyzetre, korra, nemre és vallásra kérdező néhány rovata.

⁵ ACSÁDY IGNÁC: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. Bp. 1896. (Továbbiakban: ACSÁDY 1896.) 197., 447.

⁶ CsmL 1: Vagyon. ir. É. n. (1724—1734) Cím n. Ö. 10. sz. 1.

⁷ CsmL 1: Szeged Város Tanácsának iratai, adókievetési összeírások. (Továbbiakban: Adókievetési ö. ir.) 1731. Ö. 5. sz. 6.: „Individualis Liberae Regiae Civitatis Szegediensis Imposita, quidem pro Anno Militari Millesimo Septingentesimo trigesimo primo, habita reflexione ad Universas facultates, repartita.”

⁸ CsmL 1: Szeged Város Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyv, Protocollum politicum 1724—1730. (Továbbiakban: Tan. jkv.) 443.: a tanács 1727. október 20-i ülésén „Determináltatt, hogy az egész város lakosai, civisei, zsellérjei, jövevényei és ridegjei (maxime) conscribáltassanak”.

⁹ THIRRING GUSZTÁV: Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. Földrajzi Közlemények 26. k. 1898. (Továbbiakban: THIRRING 1898.) 199—230.; Uő.: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1901. (Továbbiakban: THIRRING 1901.) 129—162.; Uő.: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. (Továbbiakban: THIRRING 1938.)

Ismeretes, hogy a vagyonösszeírások csak megközelítően pontos adatokat tartalmaznak, gyakran előfordulnak eltagadások, kisebb-nagyobb adócsalások.¹¹ Ennek ellenére alkalmasak arra, különösen a városok saját apparátussal végzett felmérései, hogy a főbb tendenciákat megállapítsuk. Elsődleges feladatunk a vagyon- és adóösszeírások feldolgozásakor az összeírtak körének, az összlakossághoz viszonyított arányának meghatározása. Ennek eldöntésével közelebb jutunk forrásértékük megállapításához.

1728-ból rendelkezésünkre áll egy vagyoni és egy városrészenként készült adóki-
vetési összeírás. A számadatokat tekintve jelentős eltérés mutatkozik a kettő között. Amíg a vagyonösszeírás 859 családfő nevét tartalmazza, addig az adóki-
vetésben 1956 fő szerepel.¹² A különbség nyilvánvalóan abból adódik, hogy a vagyonösszeírás —
rovatait tekintve — a lakosságnak csak bizonyos hányadára, az ingatlantulajdono-
sokra, az iparosokra és kereskedőkre, továbbá az előző foglalkozásokkal minden bi-
zonnyal szoros kapcsolatban levő háznélküli zsellérekre terjedt ki. Kimaradtak az ösz-
szeírásból mindazok, akik a mezőgazdaság másik ágazatából, az állattenyésztésből
éltek, márpedig ezek aránya 1728-ban jelentős lehetett. A két forrás összevetéséből
egyértelműen kitűnik, hogy szerencsés módon kiegészítik egymást, együttesen tar-
talmazzák a tényleges családfők számát. Az adóki-
vetési összeírásban ugyanis gond-
osan elkülönítették az egyes társadalmi rétegeket, így külön szerepeltették a polgáro-
kat és lakosokat, a háznélküli zselléreket, végül a „ridegek”-et. Az utóbbiak neve után
ugyanúgy feltüntették a fizetett minimális adóösszeget, mint a polgárok és háztulaj-
donos lakosok esetében. Mindez arra intett bennünket, hogy megvizsgáljuk a város
adórendszerét a jelzett időszakban, s arra az eredményre jutottunk: a város adóterhe-
iből a háznélküli zselléreknél és a szállásokon kívül élő, a polgárok állataira ügyelő
ridegeknek is részt kellett vállalniuk, mégpedig — a megtalált adókulcs szerint —
fejenként 50 krajcár összegben.¹³ Ez a szisztéma a későbbiekben annyiban változott
meg, hogy a városi tanács a háztulajdonosokat tette felelőssé a náluk lakó zsellérek
adójának megfizetéséért.¹⁴ Így vált érthetővé számunkra a vagyonösszeírások mind-
végig változatlan „felépítése”, az tudniillik, hogy az összeírók a háztulajdonosok ro-
vatában rendszeresen feltüntették a náluk lakó, zömükben ingó vagyonnal sem ren-
delkező nincstelen elemeket is. Ezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy
a vagyonösszeírások a családfők, illetve háztartások számáról megközelítően pontos
adatokat szolgáltatnak, végső soron alkalmasak Szeged gazdaságának és társadalmá-
nak vizsgálatára.

¹⁰ Korszakunkban e három városrészből állt Szeged. Rókus és Újszeged a XVIII. század végén, Móraváros a XIX. században alakult ki. Ld. REIZNER J.: i. m. I. 184., BÁLINT SÁNDOR: Felsőváros. Klny. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1963. évi kötetéből. Szeged 1963. (Továbbiakban: BÁLINT S.: Felsőváros.) 121.; Uő.: Rókus. Klny. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1957. évi kötetéből. Szeged 1957. 165.; Uő.: Szeged városa. Bp. 1959. (Továbbiakban: Szeged 1959.) 98—99. Városrészenként a következő évekből maradtak fenn vagyonösszeírások: Felsőváros: 1740/41, 1750—1770, 1774—1778. Alsóváros: 1724, 1737—1738, 1740—1741, 1743, 1748—1770, 1774—1778. Palánk: 1724, 1750—1758, 1761—1762, 1766—1770, 1772—1778.

¹¹ KOVÁCSICS JÓZSEF (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. (Továbbiakban: A történeti statisztika.) 71.

¹² CsmL 1: Adóki-
vetési ö. ír. 1728. Ö. 4—10. sz. csomó 5. sz. 3. füzet. Természetesen nehéz annak eldöntése, vajon az 1956 adózó mindegyike családfőnek tekinthető-e, mi hajlunk arra, hogy annak tekintsük őket.

¹³ CsmL 1: Adóki-
vetési ö. ír. 1733. Ö. 5. sz. 8. füzet.

¹⁴ REIZNER J.: i. m. III. 97—98.; OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged 1968. (Továbbiakban: Szeged múltja.) 63. A zsellérek adózásáról 1800-ban a városi tanács a következő statutumot hozta: „minden házi gazda zsellérje helyett, az királyi adót és egyéb közterheket tartozni fog megfizetni; azért az illető adó és teherviselésekre nézve zsellérré jól vigyázzon.”

A város gazdasági helyzetének vizsgálatakor nem tekinthetünk el a török hódoltság korának a gazdasági életre gyakorolt hatásától. A XVIII. század ugyanis örökölte a XVI—XVII. században átalakult gazdasági struktúrát. A török uralom alatt elsődlegessé vált — az ipar visszafejlődésével párhuzamosan — a mezőgazdasági termelés, azon belül az extenzív állattartás. Szeged kiterjedt határában — hasonlóan az alföldi mezővárosokhoz — virágzott a marhatartás és a juhtenyésztés.¹⁵ Mivel a gazdasági élet alapját az állattenyésztés adta, ezért a város vezetésének gondoskodnia kellett nagy kiterjedésű legelőkről. Így a török kiűzése után a szabad királyi városi jogállás újbóli elnyeréséért folytatott harc párosult az egykori birtokok visszaszerzésének törekvésével.¹⁶ Kedvező jogállását 1719-ben kapta vissza Szeged, birtokainak biztosítása azonban további erőfeszítéseket igényelt a város részéről. A birtokokért folytatott félévszázados küzdelem a XVIII. század közepén zárult le, eredményeként Szeged jelentős — mintegy 140 000 kh. nagyságú — határhoz jutott.¹⁷ Ezzel a mezőgazdaság fejlődése elől elhárultak a legfőbb akadályok: a szabad királyi státus elnyerésével a város lakossága mentesült a földesúri terhek alól, személyes szabadsága birtokában elegendő mennyiségű földhöz jutott. A városi birtokok külső övezetében elterülő homokos pusztákon korlátlanul legeltethette állatait, a város körüli jobb minőségű földeken pedig szántókat és kaszálókat foglalhatott magának.¹⁸

Szeged állattenyésztésen és földművelésen alapuló földhasználati formáit — módjait, továbbá birtokviszonyainak változásait nem kívánjuk részletesen megvizsgálni, erre a vagyonszelektációk önmagukban kevésbé alkalmasak. A város sajátos határháználatának vázlatos bemutatásakor az eddigi megállapításokra szorítkozunk. Négy övezetet figyelhetünk meg — alapvetően a földrajzi adottságok miatt — a várostól távolodva: a belső legelőket, a szántókat (felső- és alsóvárosi szántóföldeket), a kaszálóövezetet, majd a legtávolabb fekvő külső vagy pusztai legelőket.¹⁹ A szántók, legelők és rétek használatában fellelhetők a közösségi és egyéni földbirtoklás jegyei. A közös határháználat legtisztábban a legelőövezetben nyilvánult meg. Korszakunkban a legelők városi tulajdonban maradtak, használatukban Szeged lakóit — polgárait, háztulajdonos és háznélküli lakosait — nem korlátozták.²⁰ A kaszálóövezetben már a török korszakban találkozhattunk a tartós egyéni birtoklás eseteivel, de ez a tendencia csak az 1720-as évektől kezdődően erősödött fel.²¹ A megszorodó adás-vételek a város vezetését korlátozó intézkedésekre késztették. Ezek a határozatok azonban a város lakóit egyéni tulajdonuk kialakításában nem korlátozták,

¹⁵ BÁLINT S.: Szeged 1959. 39.; GYIMESI SÁNDOR: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975. (Továbbiakban: GYIMESI 1975.) 140—141. és a 28. j. gy.

¹⁶ REIZNER J.: i. m. I. 298—325.; RÚZSÁS LAJOS: A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon. In: BABICS ANDRÁS (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1964—1965. Bp. 1966. (Továbbiakban: RÚZSÁS 1966.) 287—289.; BÁLINT SÁNDOR: Adatok a szegedi határ régi birtoklástörténetéhez. Néprajzi Dolgozatok 5. Szeged 1961. 179—183.

¹⁷ REIZNER J.: i. m. III. 428.: Szegednek a feudalizmus korában 138 946 kh. nagyságú birtoka volt.

¹⁸ SZÜTS MIHÁLY: Szeged mezőgazdasága. Szeged 1914. (Továbbiakban: Szűrs 1914.) 59.; JUHÁSZ ANTAL: Adatok a szegedi tanya kialakulásához. Ethnographia 1975. 2—3. sz. (Továbbiakban: JUHÁSZ 1975.) 280.; Szeged 1927. 160.

¹⁹ JUHÁSZ 1975. 277—278.; Szeged 1927. 148.; A XVIII. század határháználatának kérdéséről ld. WELLMANN IMRE: Határháználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1967. 3—4. sz. 346—399.

²⁰ REIZNER J.: i. m. III. 424—426.; JUHÁSZ 1975. 280.

²¹ Erre vonatkozóan REIZNER JÁNOS (i. m. III. 425—439.) hozott több adatot. Legújabbán ld. JUHÁSZ 1975. 278—280.; CsmL 1: Tan. jkv. 1724—1730. 56., 200., 432.

amennyiben a város földbirtokosi érdekeit nem sértették.²² A XVIII. század előrevetítette az egyéni tulajdon fokozódó térhódításának árnyékát, jelentősebb birtokeltolódások azonban csak a XIX. században következtek be a városi tulajdon rovására és a magánszektor javára.²³

Szeged szántóművelési viszonyait vizsgálva elsődleges feladatunknak a szántóval rendelkezők számának megállapítását tartottuk. Számarányukat itt is, mint a továbbiakban, az összeírt háztartások számához viszonyítva állapítottuk meg. A három időmetszet közül kettőnél városrészenkénti bontásban sorakoztatjuk fel adatainkat.

Év	Háztartások száma	Szántója van	%-os arányuk
1728	859	289	—
1750			
Felsőv.	991	324	32,6
Alsóv.	975	424	43,4
Palánk	547	45	8,2
Összesen	2513	793	31,5
1777			
Felsőv.	1290	419	32,5
Alsóv.	1433	613	42,7
Palánk	739	63	8,5
Összesen	3462	1095	31,6

A szántóbirtokosok száma 50 év alatt mintegy megnégyszereződött, 289-ről 1095-re nőtt, arányuk az összlakossághoz mérten 1750 és 1777 között nem változott. Számuk Alsóvároson volt a legnagyobb, itt élt Szeged szántótulajdonosainak 53—56, Felsővároson 38—40, míg Palánkban mindössze 5—6%-a.

Az ingatlanbirtokosok megoszlása foglalkozási kategóriánként — csak a legfontosabb ágakra terjesztettük ki figyelmünket — a következő képet mutatja:

Az iparosok körében mérsékelten nőtt az érdeklődés a szántók iránt, míg a kereskedőknél — összefüggésben foglalkozásukkal, a gabonakereskedelemmel — igen magas arányt állapíthattunk meg. Természetesen a birtokosok számánál többet nyújtanak számunkra azok az adatok, amelyek a szántóterület kiterjedéséről tájékoztatnak bennünket. Az első megbízható adatokat az 1720. évi országos összeírás szolgáltatja. Célszerűnek tűnik először ezeknek az adatoknak az összevetése a 8 évvel későbbiekkel, mielőtt az 1750-es évek vetésterületének nagyságát meghatároznánk.

A két XVIII. század eleji összeírás — hasonló jellegénél fogva — területmértéket használ, egyrészt pozsonyi köbölben, másrészt pozsonyi mérőben adja meg Sze-

²² CsmL 1: Tan. jkv. 1724—1730. 59., 200., 238.; JUHÁSZ 1975. 279.; REIZNER J.: i. m. III. 426.: „akinek a nemes magistrátus teleket vagy valami földet ad, ne legyen szabad nekie pénzen eladni, hanem visszaadja a nemes városnak, ha nem szükséges nekie, avagy lakóul innen elmegyen.”

²³ REIZNER J.: i. m. III. 428.: az egykori 138 946 kh. nagyságú közbirtokból 1850 végéig magántulajdonná vált 75 069 kh., városi tulajdon maradt 63 876 kh. E kérdésre ld. még: CsmL. 1: Szeged Város Tanácsának iratai. „Jegyzéke sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének.” 1850. február 24., ill. április 5. Készítette: Maróthy Máttyás főmérnök.

Év	Foglalkozási kategória	Szántóval rendelkezik	%-os arányuk a kategórián belül
1728	582 mg-i termelő	283	48,6
	128 iparos	5	3,9
	28 kereskedő	1	3,5
1750	1439 mg-i termelő	745	51,7
	317 iparos	24	7,5
	99 kereskedő	24	24,2
1777	1777 mg-i termelő	1028	57,8
	473 iparos	34	7,1
	129 kereskedő	33	25,5

ged vetésterületét.²⁴ 1720-ban a vetésterület 1778 köből, 1728-ban pedig 2312 pozsonyi mérő nagyságú volt. 1720-ban azonban az összeírók a háromnyomásos gazdálkodásnak megfelelően az egy évi bevetett terület háromszorosát vették alapul.²⁵ Így a tényleges vetésterület Szegeden 593 pozsonyi köblös szántó volt, ami ugyanannyi — 1100—1200 négyszögöles — magyar holdnak felelt meg.²⁶ Ehhez járul még a határőrök kezén levő 536 köblös szántó, illetve ennek 1/3-a, 178 magyar hold, ezzel együtt Szeged vetésterülete elérte a 771 holdat. Két pozsonyi mérőt 1 köbőlnek számítva megkapjuk az 1728-as vetésterület nagyságát is: 1156 magyar holdat. Alig 8 év alatt Szeged vetésterülete 385 holddal nőtt, ezzel párhuzamosan — miként láttuk — emelkedett a szántóbirtokosok száma is.

Nehezebb a gabonatermesztésre használt föld mértékének meghatározása 1750-ben és 1777-ben. Ezekből az évekből a terméseredményeket ismerjük, a használt mértékegységek azonban eltérnek egymástól, 1750-ben köbőlben, 1777-ben pedig keresztben adták meg az összeírók a termés mennyiségét. Miután a termés évenként jelentősen változhatott, ezért az 1750. évi terméseredményt összevetettük az 1752. és 1755. évi adatokkal. Jóllehet a mezőgazdasági statisztikák általában 5 éves átlagokkal dolgoznak, ennek ellenére a 3 egymáshoz közel eső év adatainak összehasonlítását elégségesnek tartottuk. Három év átlagában minimális eltérést tapasztaltunk az 1750. évi terméseredményhez képest, ezért a jelzett év adatait vettük alapul a vetésterület

²⁴ ACSÁDY 1896. 26.; Országos Levéltár: Conscriptio Liberae Regiaeque Civitatis Szegediensis peracta. Anno 1720. Filmtár 3141. sz. doboz. (Továbbiakban: OL.: 1720-as összeírás.); ld. még az 1715. évi országos összeírást: OL.: Filmtár 3127. sz. doboz.; CsmL 1: Vagyonö. ir. E. n. (1724—1734). C. n. Ö. 10. sz. 1. füzet.

²⁵ KOROKNAI ÁKOS: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73. Bp. 1974. (Továbbiakban: KOROKNAI 1974.) 80.; ACSÁDY 1896. 55., 300.

²⁶ Későbbi számításainkba nem vontuk be a határőrök által használt birtokokat, erre vonatkozóan ld.: OL.: 1720-as összeírás, illetve ACSÁDY 1896. 196.: az összeírt 193 határőr az 536 köblös szántó mellett 176 kaszás rétet és 55 kapás szőlőt birtokolt.; A korabeli területmértékekre ld. ACSÁDY 1896. 26.; A történeti statisztika. 149.; LEDERER EMMA: Régi magyar űrmértékek. Századok 1923. (Továbbiakban: LEDERER 1923.) 140., 148., 326.

meghatározásánál. 1777-et illetően eltekintettünk a fenti számításoktól, ennek alapvetően az a magyarázata, hogy az ez évi árvizek miatt jelentős termés kiesés állt elő, s mintegy 400-an haltak éhen.²⁷

	1750	1752	1755	3 év átlaga
	(a termés köbölben)			
Felsőv.	10 696	12 556	8 254	10 502
Alsóv.	13 415	15 539	9 503	12 819
Palánk	1 321	1 401	877	1 200
Összesen	25 432	29 496	18 634	24 521

A terméshozamokat ismerve közvetett módon megállapíthatjuk a vetésterületet. Az 1720-as összeírásban az ősziéknél és tavasziaknál 4—5-szörös terméshozamot említenek az összeírók.²⁸ Feltételezve, hogy ez az arány az agrotechnika azonos szintjén több év átlagában változatlan maradt a XVIII. században, megállapíthatjuk Szeged vetésterületének hozzávetőleges nagyságát. Úgy véljük, nem tévedünk akkor, ha a vetésterületet az 1750-es években 5000—6000 magyar holdra becsüljük, ez az érték az abszolút számokat tekintve a szántóművelésbe bevont földterület 8—9-szeres növekedését jelzi 1720-hoz viszonyítva.

Korszakunkban elsősorban búzát, árpat és zabot termesztettek, fajtabővítésre csak a későbbiekben került sor, többek között a rozs termesztésének bevezetésével a homoki szántókon.²⁹ Adatok bizonyítják, hogy inséges években a szegedi gabona-termés nem fedezte a lakosság szükségletét, ilyenkor Szeged maga is felvevő piaca volt a környező vidékek, elsősorban a Bánság gabonájának.³⁰

A szántógazdálkodás térbeli kiterjedésének igazolására megvizsgáltuk az 1 háztartásra jutó vetésterület nagyságát. 1720-at illetően eltekintettünk a határór háztartások adataitól, számításainkat kizárólag a polgári lakosságra terjesztettük ki.

A városrészek közül Alsó- és Felsőváros rendezkedett be 1750-ig leginkább ön-ellátásra, itt az 1 háztartásra jutó vetésterület meghaladta a 2 holdat, míg Palánk a másik két városrész gabonafeleslegére építette kenyérgabona-ellátását. A szántók nagysága a tulajdonosok körében Felsővároson volt a legnagyobb, átlagban elérte a 6,6 holdat, Alsóvárosok és Palánkban ennél kisebb volt, e városrészekben a családokon belüli birtokfelaprózódás valószínűleg intenzívebb lehetett, mint Felsőváros gazdaságaiban.

²⁷ REIZNER J.: i. m. III. 436—437.; 1777-ben 26 498 kereszt gabona termelt Szegeden. Miután a szakirodalom a XVI—XVIII. században holdanként — 1200 öles holdakról van szó — 16 kereszt gabonatermessel számol, 1777-ben ezek alapján Szeged vetésterülete 1656 hold lett volna. A terméseredményekre ld. SZÜCS JENŐ: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. (Továbbiakban: SZÜCS 1955.) 170.; Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550—1850). Agrártörténeti Szemle 1968. 1—2. sz. 39—90. Egy-egy rossz termésű évben az elvetett mag alig 1—2-szeres termést hozott (BAKÁCS ISTVÁN: Trautschon herceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Bp. 1930. 121—122.).

²⁸ OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 447.

²⁹ REIZNER J.: i. m. III. 424—425.; 431.; VEDRES ISTVÁN: A sívány homokság használhatása. Szeged 1825.

³⁰ REIZNER J.: i. m. III. 436—437.: 1816-ban Szeged városa a „közsükség kényszerénél fogva” — mint akkori földesúr — karhatalommal foglalta le a szőregi, gyálai és szentiváni zálogos birtokok bérlőinek termését. Ld. még: CsmL 1: Szeged Város Választott Hites Községének (Electa Communitas) iratai 1816—1848. Protocollum Electae Communitatis Pro Anno 1820 deserviens. 12/1823.

A szántóművelés szintjét az 1 háztartásra jutó vonóerő nagyságával is mérhetjük. Szántásra ökrös fogatokat használtak Szegeden a XVIII. században, a kötött talaj megmunkálásához ekénként 4–6 igavonóra volt szükség.³¹

Év	Összeirt háztartások	Szántója van	A szántóterület (hold)	1 háztartásra jut (hold)	1 szántótulajdonos háztartásra jut (hold)
1720	404	179	593	1,46	3,31
1728	859	289	1156	1,34	4,00
1750					
F. v.	991	324	2139	2,15	6,60
A. v.	975	424	2683	2,75	6,32
P.	547	45	264	0,48	5,86
Össz.	2513	793	5086	2,02	6,41

Év	Ház-tartások sz.	Ebből igásökör van	Ökrök száma	Kocsis lovak száma	1 háztartásra jut	
					ökör	ló
1702	—	—	—	—	0,60	0,09
1750						
Felsőv.	991	324	1584	912	1,59	0,81
Alsóv.	975	391	1817	983	1,86	1,01
Palánk	547	35	194	349	0,35	0,63
Össz.	2513	750	3595	2244	1,43	0,89
1777						
Felsőv.	1290	278	1608	1226	1,24	0,95
Alsóv.	1433	460	2715	1572	1,89	1,09
Palánk	739	59	353	400	0,47	0,54
Össz.	3462	797	4676	3198	1,35	0,92

Az igásökör-tulajdonosok száma alig nőtt 1750 és 1777 között, ezzel szemben a lóirtóké közel 1/3-dal emelkedett. Feltételezve, hogy szántásra továbbra is ökröket használtak, a kocsisló-tulajdonosok „szaporodásának” okát másutt kell keresnünk. Feltevéünket igazolja a szántóval nem rendelkező igásökör- és kocsisló-tulajdonosok magas száma. 1750-ben a 750 igásökörrel rendelkező háztartások közül 107-nek, a 964 lótulajdonos közül pedig 348-nak nem volt szántóföldje. Hasonló eredményhez

³¹ 1702-re vonatkozóan csak az 1 háztartásra jutó átlagot tudtuk megadni KOROKNAI ÁKOS munkája (1974. 92–93.) alapján. Ekkor a katonai és polgári népességet egyaránt tartalmazó összeírás szerint 1421 háztartás birtokában 856 ökör, 142 ló volt.

jutottunk az 1777. évi adatok feldolgozása során, ekkor a 797 igásökör-tulajdonos közül 73-nak, az 1293 lótulajdonos háztartásból 401-nek az adatai között nem tűntek fel az összeírók vetésterületet. Úgy véljük, hogy a szántóval nem rendelkező fogatosok között kell keresnünk — a kereskedők mellett — a fuvarozásból élőket, a szekereket és hajóvontatókat. A vagyonszeírások ugyanis hallgatnak erről a rétegről, elenyésző a foglalkozási rovatban feltüntetett fuvarosok száma.³² E réteget joggal tekinthetjük jelentősnek — arányuk az összeírt családfőkhöz viszonyítva elérhette az 5—7%-ot —, hiszen Szeged kedvező földrajzi fekvésénél fogva tájpiaccá fejlődött a XVIII. században, itt gyűjtötték össze, illetve innen szállították tovább vízi és szárazföldi úton a Dél-Alföld termékfeleslegét.³³ Hasonló eredményhez jutott Győr esetében Bácskai Vera, amikor kimutatta: a Szegedhez hasonló adottságokkal rendelkező város adózóinak 5.7%-át tették ki 1735-ben a fuvarozásból élők.³⁴

Szegeden már a középkorban hagyományai voltak a *szőlőtermesztésnek*, noha a szőlősgazdák nem a város körül telepítették szőlőiket, hanem a Szerémségben.³⁵ A török hódítás következményeként a XVI. században elvesztek ezek a „bérletek”, így a város lakossága arra kényszerült, hogy szűkebb hazájában is meghonosítsa a szőlőt.³⁶ A XVIII. század elején már jelentős szőlőtermesztésről tudósítanak adataink. A szőlőtulajdonosok száma a következőképpen alakult 1720-tól 1777-ig:

Év	Háztartások száma	Szőlője van	%-os arányuk
1720	404	336	—
1728	859	658	—
1750			
Felsőv.	991	517	52,16
Alsóv.	975	488	50,05
Palánk	547	169	30,89
Össz.	2513	1174	46,71
1777			
Felsőv.	1290	506	39,22
Alsóv.	1433	513	35,79
Palánk	739	194	26,25
Össz.	3462	1213	35,03

A szőlőtulajdonosok száma 1777-ig megnégyszereződött, 336-ról 1213-ra emelkedett, ennek ellenére arányuk az 1770-es évekig csökkent, az 1750. évi 46%-ról 35%-ra süllyedt. A városrészek közül mind 1750-ben, mind 1777-ben Alsó- és Felsővároson élt a szőlőbirtokosok több mint 80%-a, míg 14—15%-uknak Palánk adott otthont.

³² BÁLINT SÁNDOR (Szeged 1959. 55., 86.) szerint igen jelentős volt a fuvarosok száma Szegeden, megállapítását azonban nem támasztotta alá adatokkal.

³³ BÁLINT S.: Felsőváros. 125.; RÚZSÁS 1966. 289—290.

³⁴ BÁCSKAI VERA: Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. In: DÁVID LAJOS—LENGYEL ALFRÉD—Z. SZABÓ LÁSZLÓ (szerk.): Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr 1971. 170.

³⁵ REIZNER J.: i. m. III. 441.; SZŰTS 1914. 43.; BÁLINT S.: Szeged 1959. 39.

³⁶ Szeged 1927. 150.; REIZNER J.: i. m. III. 441.

A szőlőtulajdonosok megoszlása a főbb foglalkozási kategóriák szerint a következő volt:

Év	Foglalkozási kategória	Szőlővel rendelkezik	%-os arányuk a kategórián belül
1728	582 mg-i termelő	570	97,9
	128 iparos	73	57,0
	28 kereskedő	15	53,5
1750	1439 mg-i termelő	1009	70,1
	317 iparos	114	35,9
	99 kereskedő	51	51,5
1777	1777 mg-i termelő	1010	56,8
	473 iparos	153	32,3
	129 kereskedő	50	38,7

A tulajdonosok számának növekedése 1750-től 1777-ig legszembetűnőbb az iparosok és kereskedők körében, ez azt igazolja, hogy a két városias elem érdeklődése a század közepén sem csökkent a szőlők iránt.

A szőlőterület nagysága 1720-ban 622,5 kapás volt, amely Reizner János számításai szerint 155 — 1600 négyszögöllel számított — holdnak felelt meg.³⁷ A termőterület — beszámítva az új telepítéseket is — 1728-ban 2178 kapásra, azaz 544 holdra nőtt. Ez összefüggött a szőlőhegyek számának gyarapodásával. 1744-ben a legjelentősebb feketeföldi szőlők Cserepes, Hernyós, Róma-hegy, Jerikó, Francia-hegy, Tarján, Szillér és Kétértköz területére lokalizálhatók.³⁸ 1750-ben a termett bor mennyisége alapján számíthatjuk ki Szeged szőlőterületének hozzávetőleges nagyságát. Ekkor Felsővároson 4780, Alsóvároson 4505, Palánkban pedig 1925, összességében tehát 11 210 urna bort írtak össze. Feltűnő viszont a terméseredmények visszaesése az 1750-es és 1770-es évek között.³⁹ Úgy gondoljuk, nemcsak a termés hozamok ingadozásáról lehet szó, hanem a szőlőterület visszaszorulásáról is, ezt a feketeföldi szőlők pusztulása idézhette elő a XVIII. század derekától kezdődően. A kiélt földekről a szőlőtelepítés a homokos határrészekre tevődött át. Ekkor keletkeztek az első telepítőkről elnevezett Bíró, Kószó, Kraller, Lengyel, Tari, Bózsó, Ladányi, Visnyi, Csamangó, Kászonyi, Zombory, Meszes, Makra, Bárkányi, Mász, Szilber, Tápai stb. szőlőhegyek a felső- és alsóvárosi határban.⁴⁰ Nyilvánvaló, hogy az újonnan telepített homoki szőlők termés hozamai egyelőre nem tudták pótolni a feketeföldi szőlők pusztulásából adódó termés kiesést. Éppen ezért szükségesnek tartottuk — vállalva a téve-

³⁷ REIZNER J.: i. m. III. 425., 442.; ACSÁDY 1896. 197., 447.; OL.: 1720-as összeírás.

³⁸ REIZNER J.: i. m. III. 441., 443.; SZÜTS 1914. 64.

³⁹ Így 1752-ben 3842, 1769-ben 4669, 1777-ben pedig 5769 urna bortermést írtak össze. További kutatások feladata több év termés eredményének összevetése az 1750. évvel, az így nyert számok igazolhatják vagy módosíthatják a szőlőterület változására vonatkozó feltételezésünket.

⁴⁰ REIZNER J.: i. m. III. 443.; SZÜTS 1914. 64.

dés kockázatát — az 1750. évi szőlőterület meghatározását. 1720-ban kapasonként 3 urna bortermésről (1 urna vagy akó = 54,30 liter) számolnak be az összeírók.⁴¹ Feltevésképpen, hogy az átlagos terméshozamok lényegesen nem változtak 1750-ig, a szőlőterület a század közepén 3736 kapás nagyságú lehetett, ez 934 kataszteri holdnak felelt meg.

Három időmetszetben kiszámítottuk a háztartásokra eső átlagos szőlőterületet, úgy, hogy az 1720-as és 1728-as összeírások említett hiányosságai miatt csupán a tulajdonosok kezén levő területet adtuk meg.

Év	Háztartások száma	Szőlővel rendelkezik	Szőlőterület (hold)	1 háztartásra jut (hold)	1 tulajdonos háztartásra jut (hold)
1720	404	336	155	—	0,46
1728	859	658	544	—	0,82
1750					
Felsőv.	991	517	398	0,40	0,76
Alsóv.	975	488	375	0,38	0,76
Palánk	547	169	161	0,29	0,95
Össz.	2513	1174	934	0,37	0,79

A lakosság növekedésével párhuzamosan gyarapodott a szőlőterület, három évtized alatt közel duplájára emelkedett a tulajdonos háztartások esetében. A városrészek közül Palánkban volt a tulajdonosok kezén levő szőlőbirtok a legnagyobb, 1750-ben megközelítette átlagosan az 1 holdat. Ez annál is inkább elgondolkoztató jelenség, mivel Palánkban élt a legkevesebb ingatlanbirtokos, viszont itt találjuk a legtöbb iparost és kereskedőt. A kapott eredményeket éppen ezért tovább bontottuk, megvizsgáltuk, hogy a főbb foglalkozási kategóriák szőlőbirtokainak nagysága miként viszonyult egymáshoz 1728-ban és 1750-ben.

Év	Szőlőtulajdonos								
	mg-i termelők			iparosok			kereskedők		
	száma	birtok-nagyság (hold)	átlag	száma	birtok-nagyság (hold)	átlag	száma	birtok-nagyság (hold)	átlag
1728	570	463	0,81	73	68,7	0,94	15	12,3	0,81
1750									
F. v.	466	349	0,74	32	33,5	1,04	19	15	0,78
A. v.	420	300	0,71	51	52,2	1,02	17	23,2	1,35
P.	123	108	0,88	31	38,6	1,24	15	13,5	0,90
Össz.	1009	757	0,75	114	124,3	1,09	51	51,7	1,01

⁴¹ OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 447.; LEDERER 1923. 320., 322.

Szembetűnő a mezőgazdasági termelők átlagos birtoknagyságának visszaesése 1750-ig 0,81 holdról 0,75 holdra. A városias elemeknél ezzel szemben egyenletesen nőtt a tulajdonosok kezén levő szőlőterület, az iparosoknál 0,94 holdról 1,09-re, a kereskedőknél pedig 0,81-ről 1,01 holdra. Legnagyobb volt az iparosokra eső birtok Palánkban, fejenként elérte az 1 és 1/4 holdat. A kereskedőknél Alsóváros mutatta a legmagasabb értéket (1,35).

Az iparosok és kereskedők szőlőbirtokainak viszonylagos nagysága a mezőgazdasági termelőkhöz képest azokat a megállapításokat támasztja alá, amelyek a szőlőbirtoklást kamatozó tőkebefektetésnek tekintik a városias elemek részéről.⁴² Valóban, a borkimérés révén a szőlőtulajdonos polgárok jelentős jövedelemhez juthattak. Meghatározott összegű évi taksa befizetése után élhettek a korcsmártatás jogával, mint ahogy éltek is, ezt igazolják a tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzései az 1720-as évektől kezdődően.⁴³ Közülük többen nemcsak a saját termésüket mérték ki, hanem azon lakosok feleslegét is, akiket nem illetett meg a fenti jog.⁴⁴ A polgárság soraiból kikerülő városi tanács — maga is többnyire érdekelt lévén — ragaszkodott a civisek eme jogához, erőteljesen visszaverve a borkimérésből kirekesztett szőlőtulajdonosoknak a fennálló szokásrend megváltoztatására indított próbálkozásait.⁴⁵

A szőlőműveléssel párhuzamosan bontakozott ki Szegeden a *kertkultúra*. A városrészek közül elsősorban Alsóváros lakói rendelkeztek az intenzív művelés termelési tapasztalataival, tudásukat a XVIII. század első harmadában elterjedő dohánytermesztésben kamatoztatták.⁴⁶ Szakismeretüket tovább adták a dél-alföldi települések lakosainak, úgy is mint letelepülők, úgy is mint Szegeden háztulajdonos kertészek. Részletesen nem kívánunk a kertműveléssel foglalkozni, erre vonatkozóan Bálint Sándor kutatásai értékes adatokat szolgáltatnak.⁴⁷ Csupán arra vállalkoztunk, hogy meghatározzuk azoknak a számát, akik a század közepén kertészkedésből éltek,

⁴² E kérdésre ld. DÜMMERTH DEZSŐ: Pest város társadalmá 1686—1696. Bp. 1968. 86—95.; RÚZSÁS LAJOS: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. In: BABICS ANDRÁS (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961—1962. Bp. 1963. 279—317.: a szőlőtermesztés jelentőségét mutatja be a szerző Pécs, Sopron, Székesfehérvár, Esztergom, Kőszeg, Kismarton, Ruszt városok esetében.; MÉREI GVULA: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951. 168.: a terménykereskedés (bor-, gyapjú-, dohánykereskedelem stb.) a kereskedelmi tőke felhalmozásának egyik fontos forrása.; KOSÁRY DOMOKOS (szerk.): Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. (Továbbiakban: Budapest tört. III.) 100. A kötet megfelelő részét Nagy Lajos írta.

⁴³ CsmL 1: Tan. jkv. 1717—1723. 30., 109.: „mindenik valaki igaz városi polgár szabadságával élhessen, ... és az sok panaszok eltávoztassanak — kivéven az esztendőbéli négy kántorokat, úgy szintén esztendőnként esendő négy vásárokat — korcsmákat szabadon folytatni, erga tamen solvendum annualet censum kinek kinek megengettetik.”; Uo. 1724—1730. 42.: azok a polgárok, akik a városnak az évi 30 Ft. árendát befizették, szabadon árulhatják borukat és korcsmákat tarthatnak.; 43.: a belső tanács tagjai — mintegy fizetesként — taksa nélkül tarthatnak korcsmát.; A kérdésre ld. VINCZE SÁNDOR: Szeged város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében. Baja 1942. (Továbbiakban: VINCZE 1942.) 22—23.

⁴⁴ CsmL 1: Tan. jkv. 1730—1742. 10.: „A polgárságon kívül álló az évi taksa lefizetése ellenében sem nyithat korcsmát”; VINCZE 1942. 23.

⁴⁵ CsmL 1: Tan. jkv. 1724—1730. 26., 48.: a polgárok részéről több panasz érkezett a belső tanácshoz arról, hogy sokan „bort árulnak alattomban”; VINCZE 1942. 22—23.

⁴⁶ REIZNER J.: i. m. III. 429.: dohányt 1719-től természetettek Szegeden, de csak a század utolsó harmadában — a szőregi uradalom bérlésével egyidőben — vált jelentőssé.; BÁLINT SÁNDOR: A szegedi táj dohánykultúrája. Néprajzi Dolgozatok 17. Szeged 1964.; Uő.: A szegedi paprika. Bp. 1962.; TAKÁTS SÁNDOR: A dohány elterjedése és az első dohánymonopólium hazánkban. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898.; BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: Mezőgazdasági fejlődés. In: Magyar Művelődéstörténet. É. n. IV. 203.

⁴⁷ Ld. BÁLINT SÁNDOR fentebb idézett munkáit. Megemlítjük még „A békési magyarság szegedi csoportjai” című munkáját. In: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1961—1962. Oroshaza 1963.

s megjelöljük azokat a helységeket, településeket, amelyekben kimutatható volt a szegediek jelenléte. 1750-ben a három városrész lakói közül 115 fő neve után szerepel a kertész (hortulanus) megjelölés, valójában ennél többen élhettek ebből a foglalkozásból, az összeírások hiányos bejegyzései legalábbis erre engednek következtetni. A szegedi kertészek „működési területe” a következő lakott helységekre, illetve pusztákra terjedt ki a század derekán: Röske, Földvár, Makó, Földeák, Térvár, Klárafalva, Dóc, Sövényháza, Székhát, Győ, Szent Péter, Szent Mihálytelek, Sörkéd, Csany, (Maros)lele, Percsora, Fark.⁴⁸

Szeged állattenyésztése jelentős volt már a török hódítás előtt, a városi jövedelmek nagyrészt az állattartásból és állatkereskedelemből származtak a XVI. század elején.⁴⁹ A török hódoltság alatt visszaszoruló földművelés tág teret engedett — a környező elpusztult falvak határával kiegészült legelőkön — a nomád állattartásnak. A marhatartás és -értékesítés a szegediek legfontosabb foglalkozásává vált, miután a török hódítás nem zárta el az állatkereskedés nyugat felé irányuló útjait.⁵⁰

A török uralom felszámolásának háborús éveiben, továbbá a Rákóczi-szabadságharc alatt az állatállomány jelentékenyen megcsappant, ezt tükrözik az első, 1719-ből fennmaradt adatok. Ekkor mindössze 756 ökröt, 330 lovat, 1400 tehenet és tinót, 200 sertést és 1874 db juhot írtak össze a város adószedői.⁵¹ Ennek ellenére az állattenyésztés megtartotta az előző századoktól örökölt jelentőségét, mindez kifejezésre jutott a tulajdonosok számának, az állatállomány létszámának gyarapodásában. Legelőször az állattulajdonosoknak az összeírt háztartásokhoz viszonyított arányát vizsgáltuk meg. Miután az 1728-as összeírás az állattartókra nem terjedt ki, ezért az állattulajdonos háztartások számában bekövetkezett változásokat két időmetszetben regisztrálhattuk.

Legmagasabb a szarvasmarhát tartó háztartások száma, %-os arányuk 1750-ben megközelítette az 50%-ot, de még 1777-ben is 40% fölött maradt. Jóllehet a juhosgazdák körében emelkedést állapíthatunk meg, ezzel együtt azonban %-os arányuk 14%-ra csökkent. A városrészek közül valamennyi állatfaját tekintve Alsóvároson élt a legtöbb állattulajdonos gazda, majd Felsőváros következik a sorban, míg Palánk ismét a legkisebb részesedést mutatja.

Az állattenyésztés körülményeiről differenciáltabb képet az állatállomány számszerű kimutatásával, továbbá a háztartásokra jutó átlagok meghatározásával kaphatunk.

Az állattenyésztés fokozódó jelentőségét mutatja, hogy a tulajdonos háztartásokra eső átlagos állatállomány — kivéve a marhatartást — növekedett 1777-ig. A szántógazdálkodásnál már elmondottakat támasztja alá a háztartásokra jutó igások magas száma, ökrös fogatonként megközelítette a 6 darabot. A szarvasmarha-állományban mutatókozó aránytalanságok a városrészek között 1777-ig megszűntek. A juhtenyésztés súlyának növekedését igazolja az állatok számának gyarapodása 22 215 db-ról 27 688 db-ra.⁵²

⁴⁸ Vizsgálatunkba bevontuk az 1769-es vagyónösszeírás anyagát is: CsmL 1: Vagyonö. ír. 1769. Ö. 1. sz. 14., Ö. 2. sz. 21., Ö. 3. sz. 17. füzet.

⁴⁹ SZÜCS 1955. 32—33.; SZÉKELY GYÖRGY: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle 1961. 3—4. sz. (Továbbiakban: SZÉKELY 1961.) 319—320.

⁵⁰ GYIMESI 1975. 140.; PACH ZSIGMOND PÁL: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. (Továbbiakban: PACH 1963.) 135—193.

⁵¹ REIZNER J.: i. m. I. 234. 3. sz. j. gy., illetve III. 425.

⁵² 1794-ből származó adat szerint 551 juhos gazda kezén 56 061 db állatot írtak össze, így az egy kézen levő juhok száma átlagban megduplázódott (101 db). Ld. CsmL 1: Szeged Város Tanácsának iratai, számozott iratck. 858/1794. Ö. 103. sz. Bizonyára túlzott VEDRES ISTVÁN (Szeged

Év	Ház- tartá- sok száma	Igasókor tulajdonosok		Lótulajdo- nosok		Szarvas- marha tulajdonosok		Juh- tulajdonosok		Sertés- tulajdonosok	
		száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1750											
F. v.	991	324	33,6	383	38,6	492	49,6	181	18,2	173	17,4
A. v.	975	391	40,1	446	45,7	588	60,3	260	26,6	171	17,5
P.	547	35	6,3	135	24,6	102	18,6	14	2,5	3	0,5
Össz.	2513	750	29,8	964	38,3	1182	47,0	455	18,1	347	13,8
1777											
F. v.	1290	278	21,5	507	39,3	539	41,7	186	14,4	114	8,8
A. v.	1433	460	32,1	632	44,1	711	49,6	275	19,1	152	10,6
P.	739	59	7,9	154	20,8	143	19,3	51	6,9	2	0,2
Össz.	3462	797	23,0	1293	37,3	1393	40,2	512	14,7	268	7,7

Év	Igasókrök		Lovak		Szarvas- marhák		Juhok		Sertések	
	száma	1 tulaj- donos h. t-ra jut	száma	1 tulaj- donos h. t-ra jut	száma	1 tulaj- donos h. t-ra jut	száma	1 tulaj- donos h. t-ra jut	száma	1 tulaj- donos h. t-ra jut
1750										
F. v.	1584	4,9	1499	3,9	4104	8,3	9 872	54,5	491	2,8
A. v.	1817	4,6	1714	3,8	3732	6,3	11 531	44,3	427	2,4
P.	194	5,5	433	3,2	1195	11,7	812	58,0	22	7,3
Össz.	3595	4,7	3646	3,7	9031	7,6	22 215	48,8	940	2,7
1777										
F. v.	1608	5,7	2096	4,1	4201	7,7	11 449	61,5	402	3,5
A. v.	2715	5,9	2397	3,7	5314	7,4	10 489	38,1	533	3,5
P.	353	5,9	610	3,9	902	6,3	5 750	112,7	16	8,0
Össz.	4676	5,8	5103	3,9	10 417	7,4	27 688	54,0	951	3,5

A földművelés és állattenyésztés viszonyát, az utóbbi fejlettségét vagy elmaradottságát leginkább az 1 hold szántóra jutó ún. „számosállat” átlagával mérhetjük. Sajnos, az összeírások nem tették lehetővé a különböző állatok számosállatra való redukálását, miután az összeírók legtöbbször nem tettek különbséget a szarvasmarha-állományon belül a „kifejlett” és a növendékállatok között.⁵³

A két táblázat összevetéséből egyértelműen kitűnik, hogy a városrészek közül Alsóvároson élt ugyan a legtöbb állattartó, mégis itt volt az 1 háztartásra jutó átlagos

városa megnagyobbított tanácsháza. Pest 1799. 19.), amikor 5 évvel később 100 000 db „vékony szőrű juh”-ról tett említést.

⁵³ A „számosállat” meghatározására ld. KOROKNAI 1974. 88. 132. sz. j. gy.

állatszám a legkisebb, míg Palánk és Felsőváros adott otthont a legmódosabb gazdáknak.

Az állatállomány gyarodásával párhuzamosan emelkedett a réttulajdonosok száma és a kaszált széna mennyisége. Először a réttel rendelkezők arányát vizsgáltuk meg 4 időmetszetet alapul véve.

Év	Összeírtak száma	Réttel rendelkezők	%-os arányuk
1720	404	254	—
1728	859	252	—
1750			
Felsőv.	991	235	23,7
Alsóv.	975	408	41,8
Palánk	547	58	10,6
Össz.	2513	701	27,8
1777			
Felsőv.	1290	492	38,1
Alsóv.	1433	683	47,6
Palánk	739	70	9,4
Össz.	3462	1245	35,9

Az első két időmetszet réttulajdonosainak számarányát — az említett összeírások hiányosságai miatt — nem adtuk meg, részesezésük a tényleges háztartásokhoz viszonyítva 10—20% között mozoghatott.⁵⁴ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy számuk és arányuk a XVIII. században egyenletesen növekedett, olyannyira, hogy 1777-ben meghaladta a szántó- és szőlőtulajdonosokét.

Az 1720. évi összeírás szerint a város határában fekvő kaszálók közepes „termékenységűek”, egy kaszás — 800—1100 négyszögölnek felel meg⁵⁵ — 1 szekér szénát adott. Ugyanezt a „mértékegységet” használva megállapíthatjuk Szeged kaszálóinak kiterjedését a XVIII. század második felében.

Év	A rét nagysága (kaszásban)	I tulajdonos háztartásra jut (kaszásban)
1720	485	1,9
1728	1127	4,4
1777		
Felsőv.	3519	7,1
Alsóv.	4144	6,1
Palánk	1037	14,8
Össz.	8700	6,9

⁵⁴ A 10—20%-os értékhez úgy jutottunk, hogy elfogadtuk a szakirodalom megállapítását (A történeti statisztika. 192.) az 1720. évi országos összeírásból kimaradtak számáról (2/3), illetve 1728-ban a kétféle összeírás összevetésével jutottunk hasonló értékhez.

⁵⁵ OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 26., 447.

A kaszálóterület az 1720. évi 485 holdról 8700 holdra növekedett, ez együtt járt az I háztartásra jutó rét nagyságának emelkedésével (1,9 kaszásról 6,9-re). A városrészek közötti aránytalanság arra kényszerít bennünket, hogy megvizsgáljuk Palánk réttulajdonosainak foglalkozási megoszlását. Kiderült, hogy a két „városias” réteg-nél, az iparosoknál és kereskedőknél, az I háztartásra jutó kaszáló két-háromszorosa a mezőgazdasági termelőinek. A réttulajdonos iparosok közül a csizmadia, szűcs, szabó és fazekas mesterségek képviselője a legszámasabb. Az első két iparág „érdeklődését” a kaszálók iránt minden bizonnyal a foglalkozásból adódó nyersanyagszükséglettel magyarázhatjuk, míg az utóbbiaknál inkább jövedelemkiegészítést jelenthetett a legelő- és rétgazdálkodásra alapozott állattartás. A rétbirtokos kereskedők egyúttal nagyszámú állattállomány felett rendelkeztek, ezért joggal feltételezhetjük róluk, hogy arányuk a kereskedők kategóriáján belül — 1728-ban 21, 1750-ben 29, 1777-ben 31% — az állatkereskedők rétegének nagyságát is kifejezi.⁵⁶

A mezőgazdasági termelésről eddig nyújtott adataink lehetővé teszik számunkra, hogy a művelési ágak közötti arányeltolódásokat felvázoljuk. Eredményeinket szembeesítettük az 1778-ban készült Balla-féle térképpel.⁵⁷ A térképről leolvasható megállapítások és a vagyonösszeírások adatai alapján levont következtetéseink között — a szántó-, szőlő- és kaszálóterület nagyságának változására vonatkozóan — nem látunk ellentmondást. A térképszelvények igazolják a szántóföldi növénytermesztés kiterjeszkedését a kaszáló-, majd ezt követően a legelőövezet rovására. Ezt a folyamatot a szállások számának gyarapodása jelzi. Juhász Antal kimutatásai szerint 1747-ben 137, 1777-ben pedig már 280 szállást „emeltek” a felső- és alsóvárosi kaszálóövezetben.⁵⁸ E szállások némelyikén megjelentek az első tanyasi épületek — köztük már lakóházak is voltak —, körülöttük pedig egyre inkább terjeszkedtek a kaszálókból kihalított szántóföldek.⁵⁹ Szeged állattenyésztésének jelentőségét a XVIII. században leginkább az mutatja, hogy a tanyakialakulás folyamatában a tartósabb kintlakást eredményező földművelést mindig a kaszálóbirtoklás előzte meg. Magunk is osztjuk Juhász Antal véleményét a szállások kialakulásának gazdasági és társadalmi okairól, továbbá a felső- és alsóvárosi tanyásodás eltérő üteméről.⁶⁰

A kézműipar jelentősége a török uralom alatt visszaesett, ennek több oka volt, egyrészt sok kézműves elmenekült Szegedről, másrészt csökkent az iparcikkek iránti kereslet, miután a munkamegosztás — város és környéke között — a falvak népesség-

⁵⁶ A réttulajdonosok foglalkozási szerinti megoszlása a következő volt: 1728: 582 mezőgazdasági termelőből 237 volt rétbirtokos (40,7%), a 128 iparosból 9 (7,0%), a 28 kereskedőből 6 (21,4%). 1750: 1439 mezőgazdasági termelőből 641 (44,5%), a 317 iparosból 31 (9,7%), a 99 kereskedőből 29 (29,2%). 1777: 1777 mezőgazdasági termelőből 1161 (65,3%), a 473 iparosból 44 (9,3%), a 129 kereskedőből 40 (31,0%).

⁵⁷ Móra Ferenc Múzeum. Szeged „Mappa Generalis Totius Territorii Liberae Regiamque Civitatem Szeged Spectatis in eiusque gremio Contentarum Possessionum Tápé et Kis-Telek. In qua Fundi Extra-Villani, Allodiales Civium, prout et subditorum Compentiae Urbanales in Individuo, relique vero appertinentiae Civium agri quippe Vinear., Fundi Intra-Villani propter minutias in genere tantum representantur. De Anno 1778. Opera et Studio Antonii Balla.” E térkép kicsinyített mását ld. JUHÁSZ 1975. 279—280.

⁵⁸ JUHÁSZ 1975. 281., 284.

⁵⁹ Uo. 284—285.: a szállások körül kihalított szántók 1778-ban 400—1800 négyszögöl területűek voltak. Az alsóvárosi határban 48, a felsővárosin 60 szállásnál található ilyen terület.

⁶⁰ JUHÁSZ ANTAL véleménye szerint a felsővárosi kaszálókon gyorsabban emelkedett a tanyasi épületek száma, mint az alsóvárosin. Ennek magyarázatát abban látja, hogy a nagyobb jószágállományt, tehát kaszálóterületet birtokló gazdák hamarabb építettek, mint a kisebb parcellákkal rendelkezők. Valóban — ld. kimutatásunkat a kaszálók átlagos nagyságáról —, az alsóvárosiak kisebb kaszálókat birtokoltak, valószínű ezért fordult figyelmük igen korán a legelők mélyebb fekvésű, dúsabb szénatermést adó részei felé. Ezzel szemben a felsővárosi legelőkön nem találunk kaszálóknak kihalított területeket 1778-ig.

gének városokba költözésével visszafejlődött. Új iparágak keletkeztek ugyan, de ezek sem termeltek a szűk helyi igények kielégítésén túl szélesebb piacokra.⁶¹ Az ipar le hanyatlását mi sem tükrözi jobban, mint az 1715. és 1720. évi országos összeírás. Ezekben nem tüntették fel — más városokkal ellentétben — Szeged iparosait, mivel foglalkozásukból származó jövedelmük annyira alacsony volt, hogy abból megélni nem tudtak.⁶² Az 1720-as és 1730-as években igen sok idegen — elsősorban német nyelvterületről származó — kézműves telepedett le Szegeden.⁶³ A városi tanács jegyzőkönyvei tartalmazzák azokat az intézkedéseket, amelyek a már megtelepedett mesterek, újjászerveződő céhek érdekeit képviselték.⁶⁴ Szeged kézműipara a javuló feltételeknek köszönhetően lassan megindult a kibontakozás útján, új iparágak keletkeztek, miközben gyarapodott az iparosok száma. 1728-ban már 128 kézművest írtak össze, közülük a legtöbben a ruházati iparban dolgoztak (75 fő), őket követték az építőipar (14) és az élelmiszeripar (13) képviselői.⁶⁵

Az iparosok arányának alakulását három időmetszetben vizsgáltuk meg, s a következő eredményekhez jutottunk:

Év	Összeírtak száma	Iparosok száma	%-os aránya
1728	859	128	—
1750			
Felsőv.	991	90	9,1
Alsóv.	975	87	8,9
Palánk	547	140	25,6
Össz.	2513	317	12,6
1777			
Felső.	1290	139	10,8
Alsóv.	1433	144	10,0
Palánk	739	190	25,7
Össz.	3462	473	13,6

Az 1728-as arányt úgy kaphatjuk meg, ha az adókimutatási összeírás 1956 családfőjéhez viszonyítjuk az iparosok számát, így az iparosok aránya kb. 6—7%-ban állapítható meg. Ezt fogadva el valóságos értékek, kimutatható, hogy az iparosok számaránya 1750-ig megduplázódott, elérte a 12%-ot, majd ezt követően mérsékelten nőtt,

⁶¹ A szegedi polgárok közül sokan Debrecenben, Kassán és Nagyszombat városában telepedtek le. A Szeged környéki virágzó középkori települések közül csupán Tápé, Algyő és Martonos vészelte át a török hódoltság korát. A szegedi ipar a törökök révén a fehérbőr, szattyán, kordován, karmazsin feldolgozásával gazdagodott. Minderre ld. BÁLINT S.: Szeged 1959. 34—40.

⁶² OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 447.

⁶³ JENŐFI ÉVA: Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez. Bp. 1932. (Továbbiakban: JENŐFI 1932.) 14—15.; REIZNER J.: i. m. I. 239., 335.; BÁLINT S.: Szeged 1959. 55.

⁶⁴ CsmL 1: Tan. jkv. 1717—1723. 186., 1724—1730. 228.; HILF LÁSZLÓ: A szegedi iparoság története. Szeged 1929. (Továbbiakban: HILF 1929.) 53., 97.

⁶⁵ Az iparcsoportokra vonatkozóan ld. SZÜCS 1955. 49—50.; SZÉKELY 1961. 323.; GYIMESI 1975. 174.; A vas- és fémipart 8, a szövő-fonót 5, a bőripart 4, a faipart 6 és az egyéb kategóriát 3 mester képviselte.

valamivel meghaladta 1777-ben a 13%-ot.⁶⁶ A városrészek közül 1750-től Alsóvároson mutatkozik meg a legszámottevőbb emelkedés, közel 2%-os értéket ért el. Palánkban élt kezdettől fogva a legtöbb iparos (25%), míg a másik két városrész azonos szintet képviselt. A kézművesek lakhely szerinti megoszlását illetően megállapíthatjuk, hogy 1750-ben Palánk területén élt az iparosok 44, Alsóvároson 27, Felsővároson pedig 29%-a. 1777-re jelentéktelen eltolódás figyelhető meg, ekkor Palánk részesedése 40, Felsővárosé 29, Alsóvárosé 31%. Lassú elmozdulásról beszélhetünk tehát a kevésbé városias arányokat mutató „külvárosok” javára.

Az iparágak számát tekintve városrészenként a következő adatokat kaptuk:

Év	Felsőv.	Alsóv.	Palánk	Összesen
1728	—	—	—	25
1750	22	13	39	41
1777	24	14	48	50

A legtöbb iparág Palánkban honosodott meg, ezt követi Felsőváros, míg a sort Alsóváros zárja. Egyúttal megbizonyosodhattunk arról, hogy az egyes városrészek iparágai lényegében megegyeztek, tehát nem egészítették ki egymást.⁶⁷ Szeged iparágainak számát összehasonlítva más városokéval — Pesten 1747-ben 68, 1774-ben 66, Budán 1777-ben 77 iparág volt — megállapíthatjuk, hogy iparosodásának szintje elmaradottabb volt. Az említett városokkal való összehasonlítás még inkább aláhúzza azt a körülményt, hogy Szeged iparát elsősorban a helyi igények hívták életre, ezek erőteljesen a mezőgazdasággal foglalkozók részéről jelentkeztek. A városra jellemző agrárjelleggel magyarázható, hogy az iparágak differenciálódása Szegeden nem haladt előre olyan mértékben, mint Pesten és Budán, ahol a helyi kézműipar az élénkebb kereskedelem révén jóval szélesebb piacörzetet keresletét elégíthette ki.⁶⁸

A legnépesebb iparágaknak Szegeden a XVIII. században azok bizonyultak, amelyek a lakosság ruházkodását, élelmezését, továbbá mindennapi szükségleteit elégítették ki: csizmadia, szűcs, szabó, molnár, fazekas, ács, kőműves. Kérdés, valóban ki tudták-e ezeket az igényeket elégíteni a szegedi kézművesek. A mesterekre jutó lélekszámból következtethetünk erre. Miután 1750-ből csak a családfők számát ismerjük, itt az egy mesterre jutó átlagot a családfők számával adjuk meg. Csupán a legnépesebb iparágakat szerepeltetjük táblázatunkban, az egy-két mesterrel dolgozó, nagyobb ipari fejlettséget igénylő mesterségek esetében (pl. ezüstműves, órás stb.) ezt a bontást nem végeztük el, hiszen az igények ezekkel szemben jóval kisebbek lehetnek, leginkább a Belváros lakosságára korlátozódtak. Összehasonlításul közöljük — már ahol lehetséges — Buda és Pest adatait 1774-ből.⁶⁹

⁶⁶ Összehasonlításul közöljük Buda kézműveseinek arányát: 1720: 11,6%, 1747: 19,0%, 1774: 15,9% (Budapest tört. III. 99.).

⁶⁷ A következő iparágakat állapítottuk meg Szegeden iparcsoportonként: 1728: I. kovács, lakatos, aranyműves, II. kötélverő, vászonszövő, III. nyereggyártó, tímár, IV. asztalos, kádár, kerékgyártó, V. mészáros, pék, cukrász, VI. varga, csizmadia, szűcs, szabó, gombkötő, borbély, VII. kőműves, üveges, fazekas, ács, IX. sebész, kefekötő; 1750: csak az újabb iparágakat közöljük: I. ezüstműves, ötvös, kőgyártó, bádogos, tükészítő, III. szíjgyártó, IV. bogrnár, V. molnár, bábsütő, VI. kesztyűkészítő, kalapos, szűrszabó, „magyar” szabó, VII. festő, faragó, építész (architector); 1777: I. órás, puskaműves, rézöntő, IV. esztergályos, VI. harisnyakötő, IX. szappanos, fésűs, kaskötő, szítás.

⁶⁸ Budapest tört. III. 102.

⁶⁹ Uo. 101.

Mesterség	Szeged		Buda	Pest
	1750	1777	1774	1774
Csizmadia	67	269	591	379
Szabó	69	479	217	609
Varga	251	1394	465	583
Asztalos	359	2390	2000	1166
Mészáros	314	3346	1000	1000
Pék	628	2788	1111	933
Molnár	59	245	—	—
Ács	67	934	—	—
Kőműves	167	321	—	—
Szűcs	119	440	—	—
Fazekas	193	1398	—	—
Szövő	193	539	—	—
Kovács	418	1195	—	—
Lakatos	502	2788	—	—

Szegeden bizonyos iparágak egy-egy mesterének nagyobb igényeket kellett kielégíteni, mint Budán vagy Pesten. Egyes iparágak esetében úgy tűnik, nem tudták a növekvő lakosság szükségleteit kielégíteni, ezért bizonyára nagy szerep jutott az önellátásnak, a háziiparnak is.

Az iparosodás előrehaladásának megállapításához tanulságos annak vizsgálata, vajon az iparosok közül hányan űztek mezőgazdasági tevékenységet, illetve milyen arányt képviseltek a foglalkozásukból élők. Erre a kérdésre részben már választ adtunk a mezőgazdaság vizsgálatánál, amikor kimutattuk az ingatlanbirtokkal rendelkező iparosok számát és arányát kategóriájukon belül. Ugyanakkor nem adtunk még feleletet a kizárólag foglalkozásukból élők számára vonatkozóan.

Év	Iparosok száma	Foglalkozásából él	%-os arányuk
1728	128	54	42,1
1750			
Felsőv.	90	49	54,4
Alsóv.	87	28	32,1
Palánk	140	94	67,1
Össz.	317	171	53,9
1777			
Felsőv.	139	74	53,2
Alsóv.	144	65	45,1
Palánk	190	142	74,7
Össz.	473	281	59,4

Foglalkozásukból élőknek tekintettük mindazokat, akiknél az összeírók nem tüntettek fel a foglalkozás megjelölésén túl egyéb, a vagyoni helyzetre, ingatlanbirtoklásra stb. utaló adatokat. Táblázatunk egyértelműen bizonyítja, hogy a kézművesség elszakadása a mezőgazdaságtól fokozatosan előrehaladt, 1728-ban a foglalkozásukból élők száma elérte a 42%-ot, 1750-ben arányuk már meghaladta az 50, 1777-re pedig megközelítette a 60%-ot.⁷⁰ A foglalkozásukból élők száma legnagyobb volt a Belvárosban, 1777-ben az iparosok 3/4 részét alkották. Alsóvárosban viszont még ekkor sem érte el az 50%-ot a foglalkozásukból élők aránya. Ezek az adatok ismételtelen bizonyítják, hogy a városias jelleg a 3 városrész közül leginkább Palánkra jellemző a XVIII. század közepén, míg Alsó- és Felsőváros erőteljes agrárberendezkedése és az iparágak alacsony száma miatt a mezővárosi szinthez állt közelebb.

Végül fontos annak vizsgálata, vajon az egyes iparcsoportok milyen arányt képviseltek Szeged kézműiparának szerkezetében. A XVIII. századi adatainkat célszerűnek tartottuk a már publikált XVI. és XIX. századi eredményekkel összevetni.⁷¹

Iparcsoport	XVI. sz. %	1728 %	1750 %	1777 %	1828 %
I. Vas- és fém	17,2	6,3	7,3	8,7	5,4
II. Szövő-fonó	3,6	3,9	5,9	7,8	12,5
III. Bőr	6,3	3,1	2,8	2,7	3,8
IV. Fa	8,2	4,7	4,4	3,6	15,0
V. Élelmiszer	9,6	10,2	17,4	17,1	15,1
VI. Ruházati	42,9	58,6	38,2	36,8	42,8
VII. Építő	11,2	10,9	20,8	18,6	5,2
VIII. Világítási	—	—	—	—	—
IX. Egyéb	1,0	2,3	3,2	4,7	0,2

A táblázatból kitűnik, hogy Szeged iparstruktúrája évszázadok alatt lényegesen nem változott. A kézműipar uralkodó ága mindvégig a ruházati ipar volt, a XVIII. században változatlanul fennállt a szövő és ruházati ipar XVI. századra jellemző aránytalansága, bár bizonyos előrelépést tapasztalhatunk a textilipar terén: míg 1728-ban 3,9, addig 1777-ben már 7,8%-os arányt ért el. Ennek ellenére Szeged ruházati ipara rászorult piackörzetének nyersanyagára, cserébe viszont ruházati cikkeket adhatott. Sajátos vonása Szeged iparszerkezetének az építőipar XVIII. századi magas aránya, 1750-ben 5 iparág 66 mestere, 1777-ben 7 iparág 88 mestere tartozott ebbe az iparcsoportba. Közülük legtöbben az ácsok voltak 1750-ben (37 mester), őket követték a kőművesek (15 fő). A XVIII. század mostoha körülményeivel (gyakori árvizek, tűzvészek stb.) magyarázhatjuk az építőipar fokozódó jelentőségét,⁷² továbbá a század elején már kimutatható hajóépítéssel.⁷³ Legfontosabb éltető forrása ennek

⁷⁰ A kézműipar és mezőgazdaság kapcsolatára Pesten ld. NAGY LAJOS: *Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XII. Bp. 1957. 174—175.; Debrecenre vonatkozóan BALOGH ISTVÁN: *A civisek világa*. Bp. 1973. 83.

⁷¹ A XVI. század elejére (1522) és az iparcsoportokra vonatkozóan ld. SZÜCS 1955. 50—51.; SZÉKELY 1961. 323—325.; a XIX. század elejére (1828) ld. GYIMESI 1975. 176.

⁷² A XVIII. század elejének szegedi lakásviszonyaira ld. OL.: *1720-as összeírás*; ACSÁDY 1896. 447.; REIZNER J.: i. m. I. 185.

⁷³ TAKÁTS SÁNDOR: *Hajóépítők telepítése a XVI., XVII. és XVIII. században*. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1904. 81.; BÁLINT S.: *Felsőváros*. 125.

az iparágnak Szeged virágzó malomipara, a Tiszára telepített vízi malmok nagy száma. Ezzel elérkeztünk Szeged iparszerkezetének újabb sajátosságához, az élelmiszeripar magas részesedési arányához. Ez az iparág a helyi igények mellett kielégíthette a város környéki jobbágyfalvak szükségletét is. Már az 1720. évi országos összeírás 8 malmot említ meg, ezek tiszta jövedelme egyenként 45 Ft-tal számolva 360 Ft volt.⁷⁴ A malomipar állandó jövedelmi forrásnak tekinthető, jelentős jövedelmet biztosított a malmok tulajdonosainak, lehetővé tette anyagi megerősödésüket. A malmok és résztulajdonosaik száma 1750-ben és 1777-ben a következőképpen alakult:

Év	Malmok száma		Tulajdonosok száma
	vízi m.	száraz m.	
1750			
Felsőv.	9	5	27
Alsóv.	7	6	23
Palánk	2	1	8
Össz.	18	12	58
1777			
Felsőv.	16	10	51
Alsóv.	21	7	64
Palánk	10	8	23
Össz.	47	25	138

Ugyancsak helyi jellegzetessége a szegedi kézműiparnak, hogy a világítási ipar (olajütők, gyertyaöntők stb.) nem tudott gyökeret verni a városban.

Szeged kézműipara a XVIII. században céhes keretek között szerveződött újjá,⁷⁵ a céhen kívüli kontárok száma a céhek kizárólagos iparüzési jogának érvényesítése következtében alacsony maradhatott korszakunkban.⁷⁶ A kisipari jellegből adódóan a mestereknek közel a fele egyedül dolgozott műhelyében. 1777-ben 294 legényt és 152 inast írtak össze Szegeden, ez azt jelenti, hogy 1—1 önálló iparosra átlag 0,9 segéd jutott.⁷⁷ Szeged, hasonlóan más szabad királyi városokhoz, nélkülözte a tömegtermelés lehetőségeit hordozó iparágakat, az iparosok zöme a helyi kereslet kielégítéséből élt meg. Amennyiben bizonyos áruk mégis eljutottak a közeli piacokra, abban Csongrád megye iparának elmaradottsága játszott szerepet, amely egészét tekintve nem érte el a XVIII. században a szegedi ipar színvonalát sem.⁷⁸

Szeged kedvező földrajzi fekvésénél fogva *kereskedelmi gócpont*tá fejlődött a középkorban.⁷⁹ A török hódítás következtében sokat veszített emporiális jellegéből, olyanmire, hogy az 1720. évi országos összeírásban mindössze 13 kereskedő szerepel, de ezek jövedelme is alacsony, a 3 elsőosztályú kereskedőnél 150, a 10 másodosztályú-

⁷⁴ OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 447.

⁷⁵ A céhekről nem kívántunk szólni, erre vonatkozóan ld. HILF 1929.; POZSÁR ISTVÁN: Csongrád megyei céhek története. 1912.; EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Bp. 1967.

⁷⁶ A céhéredek védelméről ld. a 68. számú jegyzetben szereplő hivatkozásokat.

⁷⁷ TIRRING 1898. 220.; GYIMESI 1975. 177.

⁷⁸ JENŐFI 1932. 29.; POZSÁR I.: i. m.; A céhes kézműipar kisipari jellegéről: GYIMESI 1975. 175.

⁷⁹ BÁLINT S.: Szeged 1959. 10.; REIZNER J.: i. m. III. 493.

nál pedig 154 Ft-ot tett ki.⁸⁰ Megemlíti az összeírás, hogy rajtuk kívül igen sok házaló, ún. „háti kalmár” élt a városban, de ezek foglalkozásukból csupán megélni tudtak, számottevő jövedelemmel nem rendelkeztek. A határőrség soraiban is találunk kereskedőket, szám szerint 9-et, ezek azonban kivonták magukat a városi közterhek viselése alól. Kereskedelmi tevékenységüket a földművelés mellett folytatták, az így szerzett jövedelem — leszámítva a marhakereskedéssel foglalkozó tiszteket — megélhetésüket biztosította.⁸¹ A szabad királyi státusz elnyerésével rendeződtek a város és a katonai vezetés közötti viszálykodások, megszűntek a város polgárainak érdekeit sértő katonai és kamarai önkényeskedések.⁸² A szegedi civisek az országon belül mentesültek a vámfizetés alól, a városi telekkel rendelkező idegenek pedig — katonák, görögök, örmények — kereskedést és ipari mesterséget csak akkor folytathattak Szegeden, ha vállalták a közterhek viselését. Természetesen a le nem települők szerepét sem lehet — hasonlóan az országos viszonyokhoz — a forgalom lebonyolításában lebecsülni. Az 1690-ben adományozott vásártartási jogot 1720-ban kibővítették, ettől kezdve — királyi engedéllyel — 4 országos vásárt, hetente pedig szerdán és szombaton hetivásárt (hetipiacot) tarthatott a város.⁸³ Szeged vezetése — hasonlóan az iparnál tapasztaltakhoz — védte a helyi kereskedőket a külföldiekkel és vidékiekkel szemben, ezáltal igyekezett biztosítani polgárai számára a közvetítő kereskedelem hasznát.⁸⁴

Az árucere-forgalom megélénkülését a kereskedők számának gyarapodása mutatja, jóllehet arányuk korszakunkban mindvégig alacsony maradt.

Év	Összeírtak száma	Kereskedők száma	%-os arányuk
1728	859	28	—
1750			
Felsőv.	991	31	3,1
Alsóv.	975	19	1,9
Palánk	547	49	8,9
Össz.	2513	99	3,9
1777			
Felsőv.	1290	52	4,1
Alsóv.	1433	30	2,1
Palánk	739	47	6,3
Össz.	3462	129	3,7

A kereskedők száma 50 év alatt az 1728. évinek közel ötszörösére emelkedett, arányuk 1750-hez képest valamelyest visszaesett 1777-ig. A háztartásokhoz viszonyítva a legtöbb kereskedő mindvégig Palánkban lakott, de időközben a lakhely szerinti megoszlásuk a külvárosok javára megváltozott. 1750-ben még a Belvárosban élt 50, Felsővárosban 31, Alsóvárosban pedig 19%-uk, 1777-re viszont Felsőváros részesedése elérte a 40, Alsóvárosé a 23%-ot, míg Palánk a második helyre esett vissza (36%).

⁸⁰ OL.: 1720-as összeírás.; ACSÁDY 1896. 447.

⁸¹ KOROKNAI 1974. 112.

⁸² REIZNER J.: i. m. I. 219., 253., 258., 271—274.; RÚZSÁS 1966. 287.

⁸³ REIZNER J.: i. m. I. 200., III. 501.; BÁLINT SÁNDOR: Palánk. Kiny. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. évi kötetéből. Szeged 1962. 150—158.

⁸⁴ VINCZE 1942. 28—29.; A görög kereskedőkre vonatkozóan ld. FÜVES ÖDÖN: Görögök a Duna—Tisza közén. Antik Tanulmányok XIII. Bp. 1966. 92—98.; RÚZSÁS 1966. 290.

Miután az összeírók 1728-ban a kereskedőkre vonatkozóan quaestor, mercator megjelölést használtak, ezért nagyon nehéz a kereskedők osztályzását elvégeznünk. 1750-től kezdve a kiskereskedő (propola) megjelölés útbaigazít bennünket, megállapíthatjuk a nagy- és kiskereskedelem arányait.

Év	Kereskedők száma	Ezek közül		
		Quaestor	Mercator	Propola
1728	28	8	20	—
1750				
Felsőv.	31	7	1	23
Alsóv.	19	17	—	2
Palánk	49	1	35	13
Össz.	99	25	36	38
1777				
Felsőv.	52	37	—	15
Alsóv.	30	10	—	20
Palánk	47	31	—	16
Össz.	129	78	—	51

Láthatjuk, az elnevezés körüli bizonytalanság 1750-ben is megfigyelhető, különben érthetlenné válna, vajon miért szerepel a palánki összeírásban kizárólag mercator elnevezés, az alsóvárosiban pedig quaestor. 1777-ben már következetesen használták a megjelöléseket az összeírók, ekkor a quaestor elnevezés alatt egyértelműen a nagykereskedőket tüntették fel.

1728-ban a rovatok között feltüntették a kereskedők évi hasznát, a 8 quaestor jövedelme 345 Ft volt, míg a 20 mercatornál 296 Ft-ot írtak össze. A jövedelmek közötti különbségek alapján úgy véljük, hogy az összeírók a mercator elnevezés alatt szerepeltették a kiskereskedőket is. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy a mercatorok közül többen nem állapítottak meg jövedelmet. A nagykereskedőket ingatlanbirtoklásuk és állatállományuk alapján differenciálhatjuk tovább, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy a vagyon szerinti osztályozás bizonytalan alapnak tekinthető. Ennek ellenére joggal tarthatjuk a szántótulajdonos kereskedők zömét alapvetően gabonakereskedőnek, a nagy kiterjedésű szőlővel rendelkezőket borkereskedőknek, míg a rét- és állattulajdonosokat állatkereskedőknek. Ezek alapján a következő arányokat állapítottuk meg:

	1750	1777
Szántótulajdonos	24%	25%
Szőlőbirtokos	50%	38%
Állattulajdonos	29%	31%

Természetesen az így meghatározott arányokat, foglalkozási kategóriákat nem kezelhetjük mereven, egymástól elválasztva, ugyanis a kereskedők közül a legvagyonosabbak egyszerre foglalkoztak gabona- és szőlőtermesztéssel, továbbá állattenyésztéssel.

téssel. Az egyik termelési ágból szerzett hasznukat a másikba fektették és fordítva. E megállapításunk igazolására felsoroljuk a kereskedők néhány képviselőjét 1777-ből:

Név	Jogi állapot	Szántó (kereszt)	Szőlő (urna)	Rét (szekér)	Igások	Lovak	Marhák	Juhok
					száma			
Paulovics J.	cívis	100	1,5	—	—	3	—	—
Kovács G.	cívis	82	1,0	22	8	7	29	90
Tary Pál	cívis	65	3,0	24	8	6	50	110
Török János	lakos	75	—	20	12	14	30	180
Arady Lázár	cívis	15	7,0	50	8	16	49	250
Papp Antal	cívis	—	30,0	10	—	2	—	—
Makra József	cívis	20	3,0	10	—	5	118	300

A felsoroltakat — de folytathatnánk a sort tovább is — anyagi helyzetük a város leggazdagabb rétegébe emelte, nem véletlen, hogy közülük 1777-ben a legtöbben a cívisek rovatában szerepelnek. A kiskereskedők gazdasági profilja viszont az ismertettéknél sokkal szürkébb, legtöbben egy-egy gazdasági ág után szerezték jövedelmüket, legfeljebb szőlővásárlásra, ill. telepítésre használták fel bevételük egy részét. Sajnos, az 1750. és 1777. évi vagyonösszeírás sokuknál a foglalkozás megjelölésén túl más információt nem tartalmaz. Az ide tartozókat, feltételezve, hogy foglalkozásukból éltek meg, a tisztán kereskedelemből élők közé soroltuk. A mezőgazdaságtól „elszakadtak” számát és arányát tekintve a következő kép rajzolódott ki előttünk:

Év	Kereskedők száma	Foglalkozásából él	%-os arányuk
1728	28	12	42,8
1750			
Felsőv.	31	6	19,3
Alsóv.	19	1	5,2
Palánk	49	23	46,9
Össz.	99	30	30,3
1777			
Felsőv.	52	12	23,0
Alsóv.	30	7	23,3
Palánk	47	28	59,5
Össz.	129	47	36,4

Az iparosoknál tapasztaltakhoz hasonló tendenciát figyelhetünk meg a kereskedők körében is. Fokozatosan emelkedett városrészenként és Szeged összesítő adatait tekintve a mezőgazdasági tevékenységet nem folytatók aránya, legmagasabb volt a foglalkozásukból élők száma a Belvárosban, legkisebb a külvárosokban.

Szeged kereskedelmi forgalmának, a korabeli hitel- és árviszonyoknak a vizsgálatát nem tekinthetjük feladatunknak, más típusú források bevonásával ez további kutatásokra vár. A források természetéből adódóan — miután azok nem tüntették fel az 1728-as összeírás kivételével a kereskedők kezén felgyülemelő pénzbevételeket

— nem érinthettük a XVIII. századi tőkeképződés folyamatát sem. Annyit azonban megállapíthattunk, hogy a felgyülemelő tőke jelentős mértékben a mezőgazdasági termelésbe investálódhatott, tehát elveszett — talán kivételt képeztek azok az iparosok, akik maguk is kereskedtek — a céhes keretből kiszakadni nem tudó ipar számára.⁸⁵

Szeged esetében sem az ipar, sem a kereskedelem nem jelentkezett városképző erőként a XVIII. században, fejlődését, összetételét foglalkozási ágak szerint az a mezőgazdaság határozta meg, amely jogi és térbeli akadályok nélkül extenzív és intenzív módon egyre inkább kiterjeszkedett a város művelésre alkalmas területeire.

A társadalom tagozódása

A XVIII. századi összeírások zöme nem teszi lehetővé a lélekszám pontos meghatározását, hiszen ezek nem terjedtek ki a lakosság valamennyi rétegére, többnyire kimaradtak a nemesek és a társadalom legszegényebb elemei. Változás az 1770-es években következett be, ekkor európai mércével mérve is egyedülálló összeírásokkal találkozunk Magyarországon. A lélekösszeírásokra gondolunk, jóllehet ez az elnevezés nem fedi teljes mértékben a valóságot, hiszen a demográfiai adatok mellett szereplő, a vagyoni helyzetet bemutató rovatok azt sugallják, hogy a Helytartó Tanácsnak adózási céljai voltak az összeírások elrendelésével.⁸⁶ Thirring Gusztáv a „hatósági jelleg” miatt pozitívan nyilatkozott az 1777. évi összeírás országos adatainak megbízhatóságáról, hasonló következtetésre jutott Danyi Dezső is.⁸⁷ Mi magunk is csatlakozunk ezekhez a megállapításokhoz, ugyanis a lélekszámra vonatkozó saját és a Thirring által közölt adatok között minimális eltérést tapasztaltunk.⁸⁸

	Családok száma	A lakosság száma
Felsőváros	1290	6220
Alsóváros	1433	7213
Palánk	739	3297
Összesen	3462	16730

Nehezebb a helyzetünk 1728-at és 1750-et illetően, ekkor csak a családfőket írták össze, a lakosság létszámát nem adták meg. Úgy véljük — a vagyonszeírások forrásértékének elemzésekor elmondottak alapján —, hogy a saját apparátussal végzett összeírások a családfők tényleges létszámáról megközelítően pontos adatokat tartalmaznak. Alkalmasak a városrészek közötti arányok meghatározására, az 1777-es összeírás átlagos családnagyságra vonatkozó adatainak segítségével pedig a város lakosságának kiszámítására. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az így nyert népességszám a tényleges népességnek csupán alsó határát jelentheti.

⁸⁵ 1728-ban a 128 iparos közül 8 egyúttal kereskedő is volt. Egy-egy kereskedő kezén felgyülemelő pénzvagyont nagyságáról elsősorban a testamentumok áttanulmányozásával győződhetünk meg. A tanácsülési jegyzőkönyvek maguk is tartalmaznak ilyen testamentumokat. Pl. 1749-ben Deánovics János „portékáinak” értéke 10 000 Ft. volt, de ennek jelentős részét a szántók és marhák utáni jövedelme adta (CsmL 1: Tan. jkv. 1748—1752. 313.).

⁸⁶ THIRRING 1898. 202.

⁸⁷ DANYI DEZSŐ: Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. Bp. 1960. 167—193.

⁸⁸ THIRRING GUSZTÁV (1898. 206.) 16 708 főt közölt, így az eltérés 22 fő.

Szegeden 1777-ben 3462 családfőt, összesen 16 730 lakost írtak össze, az átlagos családnagyság az egész várost tekintve 4,83. Ez a „szorzószám” közel áll az 1784/87-es népszámlálás során nyert értékhez (4,81).⁸⁹ Ettől eltérő eredményhez jutottunk az egyes városrészek adatainak feldolgozásakor. 1777-ben legkisebb volt a családok átlagos létszáma a Belvárosban (4,47), ezt követte Felsőváros (4,82), míg a legnagyobb volt az arányszám Alsóvároson (5,03). Feltételezve, hogy az egyes városrészek között mutatkozó különbségek érvényesek az egész XVIII. századra, a szorzószámok és a városrészek családfőinek ismeretében megkísérelhetjük Szeged lakossága valószínű nagyságának meghatározását 1728-ban és 1750-ben. Táblázatunkba felvettük a családok megoszlásának városrészenkénti arányait, 1784/87-ből pedig a lakosság teljes számából nyert adatokat.⁹⁰

	1728			1750			1777			1784/87		
	Családfők sz.	%	Válószerű nép.	Családfők sz.	%	Válószerű nép.	Családfők sz.	%	Népesség sz.	Népesség sz.	%	
F. v.	815	41,6	3929	991	39,4	4 777	1290	37,3	6 220	7 998	37,1	
A. v.	767	39,3	3859	975	38,8	4 905	1433	41,4	7 213	9 486	44,1	
P.	374	19,1	1672	547	21,8	2 446	739	21,3	3 297	4 035	18,8	
Ö.	1956	100%	9460	2513	100%	12 128	3462	100%	16 730	21 519	100%	

A táblázatból kitűnik az egyes városrészek közötti arányok viszonylagos stabilitása. A lélekszámot tekintve Alsóváros lakossága gyarapodott a legdinamikusabban, a legnépesebb városrészévé vált Szegednek. Ennek társadalmi következményeként itt növekedett a leggyorsabban a nincstelenek rétege, de Alsóváros mellett Felsőváros is rendelkezhetett népességfelesleggel, amely innen — főleg a század közepétől kezdődően — a szomszédos megyékbe telepedett át. Ugyancsak szembevetendő a lélekszám gyarapodásának egyenletessége a jelzett időszakban, ha figyelembe vesszük a XVIII. századra jellemző járványos évek népességcsökkentő hatásait.⁹¹ Mindez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a XVIII. század első felében megnyilvánuló népmozgás, a ki- és beköltözések gyakorisága lényegesen nem befolyásolta a városi népesség összlétszámának alakulását. Meghatározóbbnak a természetes népszaporulatot tartjuk, úgy tűnik, hogy az általunk felvázolt „népességfejlődési” kép megfelel az országos átlagnak, a lélekszám évenkénti 1—2%-os gyarapodási ütemének.⁹²

Acsády Ignác Szeged népességét 1720-ban — beleértve a polgári lakosságot és a határőrség tagjait — 4944 főre becsülte.⁹³ Számadatait kritika nélkül sokan átvették, miközben nem figyeltek fel arra az ellentmondásra, hogy miként négyszereződhetett meg a város népessége 1720 és 1787 között. Ezt az ellentmondást egyedül a betelepülők nagy számával lehetne feloldani. A marxista történeti irodalom időközben megnyugtatóan tisztázta ezt a kérdést, miután kimutatta: Acsády alábecsülte országosan és helységekre bontva a lélekszámot, továbbá a bevándorlás, beköltözés üteme jóval

⁸⁹ THIRING 1938. 121.

⁹⁰ DANYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Bp. 1960. 368—369.; Uők: Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Bp. 1975. 90—91.

⁹¹ REIZNER J.: i. m. I. 337., III. 167—179.

⁹² THIRING 1898. 205.; A történeti statisztika. 163—174.

⁹³ ACSÁDY 1896. 447.

kisebb volt, mint Acsády alapján az feltételezhető volna.⁹⁴ Általánosan elfogadott nézet ma már az, hogy az összeírásból kimaradtak az összlakosság 2/3-át tették ki, így az 1720-as családfő létszámot 15-tel beszorozva kapjuk meg a hozzávetőleges lélekszámot. Ha Szeged esetében mechanikusan elvégeznénk ezt a számítást, 6060 főt kapnánk. Mi azonban úgy véljük, hogy az országos adatokat differenciáltan kell alkalmazni egy-egy helység esetében, tehát a 2/3-os aránytól lehetnek kisebb-nagyobb eltérések. Ha az eddig elmondottak alapján a népesség gyarapodását 1720 és 1777 között egyenletesnek tartjuk, akkor az 1728. évi 9460 fős lélekszámból — visszafelé haladva — következtethetünk Szeged 8 évvel előbbi népességére. Véleményünk szerint Szeged lakosságának száma megközelíthette 1720-ban a 8000 főt, ez az érték több mint másfélszerese az Acsády által megadott lélekszámnak, s mintegy 1/3-dal több, mint az országos arányokat alapul vett számításunk végeredménye (6060 fő). További kutatásokra vár Szeged esetében a természetes szaporulat nagyságának meghatározása, továbbá a ki- és beköltözések arányának megállapítása. Mindenesetre az 1728-as adatok a népesség számára vonatkozóan sürgetik az 1720. évi lakosság számának mielőbbi pontosítását. Véleményünk szerint Szeged lakossága 1720 és 1777 között mintegy megduplázódott, 8000 főről 16 730-ra emelkedett,⁹⁵ városaink népesség szerinti sorrendjében 1777-ig Pozsony, Debrecen és Buda után a 4. helyet foglalta el.⁹⁶

A népesség alsó határának meghatározása után vizsgáljuk meg *Szeged lakosságának jogi állapotát* a XVIII. században. A város társadalmának alapvetően két csoportját — a polgárjoggal rendelkezőket és a polgárjog nélkülieket — különböztethetjük meg. E két csoport szétválasztásánál azonban sokkal lényegesebb a lakosság *foglalkozási megoszlásának* tanulmányozása. Ennek ellenére tanulságos a jogállás szerinti csoportosítás is, különösen akkor, ha az egyes társadalmi rétegek foglalkozási viszonyait ezzel párhuzamosan mutatjuk be. A foglalkozási ágak egymáshoz mért arányainak megállapítása a korabeli társadalom differenciáltabb felvázolását teszi lehetővé, egyúttal megvilágítja a foglalkozási csoportok sorrendjét, súlyát a város gazdasági életében.

Az összeírások rovatai alapján a következő foglalkozási ágakat tudtuk elkülöníteni: kizárólag a *mezőgazdasági termelésből élőket*; a *kertészeket* — noha tevékenységük a mezőgazdasághoz kötődik — külön rovatban szerepeltetjük. Ezután az *iparosokat* és *kereskedőket* vettük fel táblázatunkba. Őket követik az árutermelő tevékenységet folytató *halászok*, a *vendéglátóiparban dolgozók* (korcsmárosok, vendéglősök stb.), a *napszámosok* és az *egyéb* kategóriába soroltak (csak háztulajdonnal rendelkezők, zenészek stb.), végül az *ismeretlen foglalkozásúak* csoportja. Más foglalkozási ágak kialakítására nem törekedtünk (pl. tisztviselők, fuvarosok stb.), erre az összeírások bejegyzései hiányosságuk miatt nem alkalmasak.

A jogi állapot közvetlen tanulmányozására két időmetszetünk összeírása alkalmas, az 1728-as és az 1777-es. Ezekben az években az összeírók jelölték a lakosok kondícióját, jogi helyzetét, 1750-ben nem, ekkor egyedül a háztulajdonosok és háznélküliek különválasztását tudtuk elvégezni. Mielőtt az egyes társadalmi rétegek részletesebb bemutatását elkezdenénk, ismerkedjünk meg a társadalmi jogállás alakulásával 1728-ban és 1777-ben.

⁹⁴ A történeti statisztika. 173. 231—233.

⁹⁵ THIRRING GUSZTÁV (1898. 203—205.) Acsády Ignác 1720-ra vonatkozó adatai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy Szegeden 1720 és 1777 között 238%-kal gyarapodott a lakosság.

⁹⁶ Szeged 1720-ban Buda, Debrecen, Selmecbánya, Komárom, Győr, Pozsony, Sopron, Kecskemét, Jászberény és Körnöcbánya után a 11. városaink népesség szerinti sorrendjében (GYIMEST 1975. 259—261), 1786-ban Debrecen, Pozsony, Buda és Kecskemét után az 5. helyet foglalta el THIRRING 1898. 206., THIRRING 1901. 133.).

Jogi kategória	1728		1777	
	számuk	%-os arányuk	számuk	%-os arányuk
Cíviss	375	19,2	506	14,6
Nemes	9	0,4	101	2,9
Háztulajdonos lakos	941	48,1	2288	66,1
Háználküli zsellér	631	32,3	401	11,6
Özvegyek	—	—	97	2,9
Kondíció nélküliek	—	—	69	1,9
Összesen	1956	100%	3462	100%

1777-ben az összeírt 101 nemes közül Felsővároson 27, Alsóvároson 16, Palánkban pedig 32, Szeged vonatkozásában összesen 75 egyúttal városi polgár volt. Ezeket a továbbiakban a nemesek rovatában szerepeltetjük, hiszen társadalmi helyzetük — a feudális társadalom hierarchiájában — ezt indokolja.

A *polgárság* létszáma 50 év alatt mérsékelten emelkedett, 375 főről 506-ra, ez összefüggött a magas polgárfelvételi taksával, amely a jelzett időszakban 24 és 50 Ft között mozgott. 1748-ban a „szegedi német nátióbeli concivisek” beadványban kérték a városi magistrátust, térjen vissza a régi szokásokhoz, mérsékelje a magas polgárfelvételi díjat. A városi tanács azonban kitartott eredeti álláspontja mellett, továbbra is dupla felvételi taksát állapított meg „az idegen országból érkezettek” számára.⁹⁷ A polgári elem jelenléte változó volt az egyes városrészekben, Alsóvároson 1777-ben az összeírtak 8,2, Felsővároson 13,4, Palánk területén pedig 29,1%-a volt polgár.⁹⁸ Nem tekintettük feladatunknak a polgárfelvételekre vonatkozó adatok, források feldolgozását, jóllehet ezek lehetővé teszik — a későbbi kutatások révén — Szeged polgársága származáshelyének kimutatását, továbbá nemzetiségi és vallási megoszlásának tanulmányozását. A vagyonösszeírások alapján foglalkozási áganként tudjuk bemutatni a cíviss réteg összetételét.

Foglalkozási kategória	1728		1777							
	számuk	%os arányuk	számuk és %-os arányuk							
			F. v.	%	A. v.	%	P.	%	Össz.	%
Mezőgazdasági termelő	278	74,1	43	24,9	54	45,8	27	12,6	124	24,5
Iparos	62	16,6	98	56,6	47	39,8	119	55,4	264	52,2
Kereskedő	20	5,3	25	14,5	7	5,9	24	11,2	56	11,1
Vendéglátóipar	—	—	—	—	2	1,7	16	7,4	18	3,6
Egyéb	15	4,0	7	4,0	8	6,8	29	13,4	44	8,6
Összesen	375	100%	173	100%	118	100%	215	100%	506	100%

⁹⁷ CsmL I: Tan. jkv. 1748—1752. 17., 19.; A polgárfelvételi díjak XVIII. századi változásairól ld. REIZNER J.: i. m. III. 107—108.

⁹⁸ Palánk „polgáribb” jellegéről ld. BÁLINT S.: Szeged 1959. 82.; JENŐFI 1932. 15. A polgárság aránya más városokban is alacsony (Budapest tört. III. 133.).

Közel 50 év alatt jelentős átrétegződés zajlott le a polgárság foglalkozásában, 1/3-ra csökkent a mezőgazdasági termelésből élők aránya, ezzel párhuzamosan kettő, illetve háromszorosára emelkedett a kereskedők és iparosok részesedése. A változásokban két körülmény bizonyára szerepet játszott, egyrészt a bevándorlók közül elsősorban az iparosok és kereskedők folyamodtak a polgárfelvételhez, így akarták társadalmi helyzetüket stabilizálni, másrészt a város vezetésének, továbbá a céheknek ösztönző politikája előbb-utóbb a polgárfelvételi díj megfizetésére készítette őket.⁹⁹ Valójában ezek az ipar és kereskedelem számára kedvező arányok valamelyest csökkennek, ha a mezőgazdasági tevékenységet űző iparosok és kereskedők számát levonjuk. 1728-ban az iparos polgárok közül 39-en, a kereskedők közül 13-an rendelkeztek mezőgazdasági ingatlannal. 1777-ben Felsővároson 50 iparos, 17 kereskedő, Alsóvároson 32 iparos és 5 kereskedő kapcsolódott az őstermeléshez. A legkedvezőbb arányokat Palánkban figyelhettük meg, itt a 119 iparosból 33-an, a 24 kereskedőből pedig mindössze 8-an merítettek plusz jövedelmet a mezőgazdaságból. A korcsmárosok és fogadósok száma nyilvánvalóan a Szegedet érintő kereskedelmi forgalommal magyarázható. A városi korcsmák, csárdák bérlése, továbbá a saját épületben folytatott borkimérés jelentős jövedelemmel járhatott, ezt bizonyítja egy 1750-ből származó adat, ebből kiderül, hogy az akkori 11 városi korcsma licitálással egybekötött árendálásakor 1-et 300, 2-t 200, 7-et 100 Ft feletti összegben adták ki a bérlő polgároknak.¹⁰⁰ Az „egyéb” kategóriába tartozók 1728-ban mindannyian csak házzal rendelkeztek, valójában közülük többen a városi tisztviselők közé tartoztak, miként a város akkori főbírája, Podhradzky György is. 1777-ben az egyéb kategóriába soroltak közül 39-en házuk után adóztak, de volt közöttük malomrész-tulajdonos és muzsikus is.

Összegezve a foglalkozási megoszlásról mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a polgárok közül került ki 1728-ban az iparosok több mint 40%-a, a kereskedők közel 3/4 része. 1777-re ez az arány az iparosoknál emelkedett (55%), a kereskedőknél — összefüggésben a kiskereskedők nagy számával — viszont lesüllyedt 43%-ra.

A civisek vagyoni helyzetét leginkább úgy mérhetjük le, ha részesedésüket a városi szántó-, szőlő- és rétbirtokokból, valamint az állatállományból a többi társadalmi kategória adataival vetjük össze. Ehhez azonban meg kell ismerkednünk a szegedi társadalom többi rétegével is.

A nemesek száma 1777-ig 101 főre emelkedett, arányuk az összeírt háztartások között közel 3%-ot tett ki.¹⁰¹ Elhelyezkedésük a városrészekben hasonló képet mutat a polgárságéhoz. Lakhely szerint a legtöbb nemes Palánkban él, itt viszonylag magas az arányuk, eléri a 6%-ot. A legkevesebb nemes Alsóvárosban található (24 fő, 1,6%), valamivel többen élnek Felsővároson (30 fő, 2,3%). Foglalkozási megoszlásuk a következő képet mutatja:

A városban letelepült nemesek közel 2/3-a őstermelésből élt, 15%-uk kereskedő volt, 12%-uk ipari foglalkozást űzött. Az egyéb kategóriába soroltak közül 11 fő a háza, 1 a malomrésze után adózott, 1 pedig a város postamestere volt. Annak ellenére, hogy Szeged a XVIII. században egy rövid időszaktól eltekintve nem volt adminisztratív központ, hiszen Csongrád megye székhelyét a Károlyi-birtokok települései adták, hasonlóan átkerült a csanádi püspöki egyházvezetés is a Bácság központ-

⁹⁹ REIZNER J.: i. m. III. 107.

¹⁰⁰ CsmL 1: Tan. jkv. 1748—1752. 342.; REIZNER J.: i. m. III. 125.: a polgári bormérések után 1750-ben 81 korcsmától 2003 Ft., 1771-ben 69 polgári bormérés után 1650 Ft bevételhez jutott a város.

¹⁰¹ 1784/87-ben 113 nemest irtak össze Szegeden ld. Az első magyarországi népszámlálás. i. m. 368—369.

Foglalkozási kategória	Számuk és %-os arányuk							
	F. v.	%	A. v.	%	P.	%	Össz.	%
Mezőgazdaság termelő	17	56,7	20	83,3	23	48,9	60	59,4
Iparos	3	10,0	3	12,5	6	12,8	12	11,9
Kereskedő	6	20,0	1	4,2	8	17,0	15	14,9
Vendéglátóipar	—	—	—	—	1	2,1	1	0,9
Egyéb	4	13,3	—	—	9	19,2	13	12,9
Összesen	30	100%	24	100%	47	100%	101	100%

jába, Temesvárra,¹⁰² mégis nagy számú nemesnek adott otthont, közülük többen — városi tisztségükkel összeegyeztethetőnek tartva — megyei funkciót viseltek.¹⁰³

Igen tanulságos annak vizsgálata, hogy a különböző foglalkozási ágakat képviselő polgárok és nemes cívisek milyen arányban vettek részt a város vezetésében. 1728-ban a 12 tagú belső tanács foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt: 4 kereskedő (együttes jövedelmük 210 Ft), 3 iparos (jövedelmük 62 Ft), 4 mezőgazdasági termelő (együttesen 28 kapás szőlőt birtokoltak) és 1 tisztviselő háztulajdonos. 1750-ből a források lehetővé teszik számunkra, hogy a város 3 legfőbb önkormányzati szervére — a 12 tagú belső, a 24 tagú külső tanácsra és a 60 tagú „választott községre” — egyaránt kiterjesszük figyelmünket. A hosszadalmas azonosítási eljárás egyedül a külső tanács esetében nem járt teljes sikerrel, itt 3 nevet nem tudtunk a városrészek névanyagának ismételt összevetése árán sem azonosítani. A 60 tagú választott község városrészenkénti névsorát és arányát a tanácsülési jegyzőkönyv tartalmazta, ez nagyban megkönnyítette eljárásunkat. A városrészek képviseleti arányának megállapítása végett városrészenkénti bontásban közöljük a nyert adatainkat.

	Mezőgazdasági termelő	Iparos	Kereskedő	Vendéglátóipar	Egyéb	Össz.
I. Belső t.						
Felsőváros	2	—	—	—	—	2
Alsóváros	3	—	—	—	—	3
Palánk	4	1	2	—	—	7
II. Külső t.						
Felsőváros	4	1	—	—	—	5
Alsóváros	4	—	2	—	—	6
Palánk	4	3	3	—	—	10
III. Választott község						
Felsőváros	14	7	—	—	1	22
Alsóváros	13	1	5	—	2	21
Palánk	6	6	2	1	2	17

¹⁰² REIZNER J.: i. m. I. 296., 375.; ZSILINSZKY MIHÁLY: Csongrádvármegye története. I—II. rész. Bp. 1897/98. II. rész: 49—65.

¹⁰³ REIZNER J.: i. m. III. 66.; KÁLLAY ISTVÁN: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Szazadok 1963. 5. sz. 1066.; Uő.: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972. 24—25.

Mindhárom testületben a mezőgazdasági termelők voltak túlsúlyban, legnagyobb az arányuk a belső tanácsban (9 fő), míg a külsőben és a választott községben 50%-os a részvételük. A külső tanács 21 ismert foglalkozású tagjából 3 egyúttal nemes is. A 12 tagú *belső tanács valamennyi tagja nemes civis*. Közülük többen anyagilag megerősödve szerezték armális levelüket,¹⁰⁴ mások viszont nemesként költöztek be Szeged városába, magukkal hozva közéleti jártasságukat. Ez a folyamat országos jelenség, tükrözi azt a tendenciát, amely szabad utat nyitott a városokba költöző nemeseknek, illetve rávilágít a civisek ama törekvésére, hogy maguk is — armalist szerezve — betagozódjanak a nemesség soraiba.¹⁰⁵ Az a folyamat, amit a marxizmus klasszikusai aként jellemeztek, hogy nem a város ment a falura, hanem fordítva, úgy tükröződik Szegeden, hogy a tisztviselők — kihasználva funkciójukból adódó összeköttetésüket — birtokot szereznek maguknak. Ennek legjellemzőbb esete a kedélyeket felkorbácsoló Kárász Miklós-féle ügy. A város nótáriusa megbízatását arra használta fel, hogy a város részéről hön óhajtott Horgost önmagának szerezze meg.¹⁰⁶ Kárász Miklós esete nem egyedüli, miként — igaz kisebb mértékben — elterjedt a város többi tanácsosa között is ez a gyakorlat, elsősorban a városi földek kisajátítása terén. A korrupció mindennapos jelenség volt, a tanácstagok pénz sikkasztottak, városi földet adtak-vettek vagy elfogadták a „megszavazott” honoráriumot.¹⁰⁷

A városrészek részvételi arányát tekintve a belső és a külső tanács összetételének vizsgálata szolgál a legtöbb tanulsággal. 1750-ben a belső tanács tagjai közül Palánk delegálta a legtöbb képviselőt, szám szerint 7-et, Alsóváros 3-at, Felsőváros mindössze 2 főt, igaz köztük a város akkori főbíráját, Nagy Pált.¹⁰⁸ Hasonló arányok figyelhetők meg a 24 tagú külső tanácsban, a 21 azonosított tanácstag közül Palánk részese 10 fő volt.¹⁰⁹ Egyedül a választott község összetétele tükrözi a városrészek lélekszámának megfelelő arányokat, Palánk adja a legkevesebb képviselőt, míg a másik két városrész közel azonos számú „választottat” delegált.

Egyenként megvizsgáltuk a tanácstagok vagyoni helyzetét és a várt eredményt kaptuk: a város vezetésében azok vettek részt, akik egyben Szeged legvagyonosabb polgárai voltak. A tisztségükből adódó lehetőségeket kihasználva tovább mélyítették azt a szakadékot, amely köztük és a foglalkozásukból élő iparos civisek között húzódtott. Ennek legszembetűnőbb kísérő jelnsége a civisek házbirtoklása. Míg a tisztviselők többsége 2—3 házat mondhatott magáénak, addig szép számmal akadtak olyan polgárok, akik mások házában útték mesterségüket.¹¹⁰ Szegeden tehát a polgárjogot nem kötötték háztulajdonhoz, miként a szántó-, szőlő- és rétingatlan birtoklását sem zárta ki a háznélküliség.¹¹¹

A városi társadalom szerkezetében legfelül helyet foglaló civisek és nemesek után a *polgárjoggal nem rendelkező háztulajdonosok* — lakosoknak nevezhetjük őket —

¹⁰⁴ CsmL 1: Tan. jkv. 1717—1723. 85.: az 1720. január 2-án tartott tanácsülésen bejelentették, hogy Temesvári János főbíró armalist szerzett. Hasonló példákat említ REIZNER J.: i. m. III. 66.

¹⁰⁵ PACH 1963. 190—193.; GYIMESI 1975. 139.

¹⁰⁶ REIZNER J.: i. m. I. 324.

¹⁰⁷ CsmL 1: Szeged Város Tanácsának iratai, polgárok sérelmei a város ellen. Ezekből a panaszokból közül többet OLTVAI FERENC (Szeged múltja. 73—75.); Tan. jkv. 1724—1730. 42., 63.

¹⁰⁸ CsmL 1: Tan. jkv. 1748—1752. 373.: a belső tanács tagjai: Nagy Pál, Deanovics János, Temesváry András, Babarczy Ferenc, Pálffy József, Feldhoffer György, Kárász Miklós, Barcza János, Janko János, Tóth József, Schrimity Mátyás.

¹⁰⁹ Uo. 373.: a palánki képviselők közül 6-an szerb nemzetiségűek voltak.

¹¹⁰ 1777-ben a palánki civisek közül 37-nek nem volt háza, többségük az iparosokhoz tartozott.

¹¹¹ DÜMMERTH DEZSŐ (i. m. 114.) kimutatása szerint Pesten a házbirtok és polgárjog — legalábbis a török kiűzését követő időszakban — egyet jelentett. „Polgárjogot csak az kaphatott, aki házat szerzett, illetve telket, melyre házat épített. Az ingatlanbirtoklás tehát előfeltétele volt a városi előjogokban való részesedésnek.”

következtek. Számuk 1728 és 1777 között 941-ről 2288 főre emelkedett. Arányuk — lépést tartva a népesség növekedésének ütemével — 48-ról 66%-ra nőtt. Ennek magyarázatát egyrészt abban látjuk, hogy közülük kevesen léptek át a polgárok rétegébe, másrészt a század folyamán fokozatosan javultak az anyagi megerősödés lehetőségei, amit a házak és tulajdonosaik számának emelkedése tükröz. Természetesen a jogilag középső helyet elfoglaló lakosok látszólag homogén tömege egzisztenciális körülményei, valamint foglalkozási megoszlása alapján erősen differenciálódott.¹¹²

Foglalkozási kategória	1728		1777							
	szá- muk	% -os ará- nyuk	számuk és %-os arányuk							
			F. v.	%	A. v.	%	P.	%	Össz.	%
Mezőgazdasági termelő	304	76,2	552	68,8	652	62,4	178	40,6	1382	60,4
Iparos	66	16,5	28	3,5	86	8,2	63	14,4	177	7,7
Kereskedő	8	2,0	20	2,5	21	2,0	11	2,5	52	2,3
Vendéglátóipar	—	—	—	—	3	0,2	11	2,5	14	0,6
Halász	—	—	5	0,6	40	3,8	1	0,2	46	2,0
Kertész	—	—	—	—	7	0,7	4	0,9	11	0,5
Napszámos	—	—	—	—	136	13,0	19	4,3	155	6,7
Egyéb	21	5,3	198	24,6	59	5,7	90	20,5	347	15,2
Ismeretlen	—	—	—	—	42	4,0	62	14,1	104	4,6
Összesen	399	100%	803	100%	1046	100%	439	100%	2288	100%

A háztulajdonos lakosok 3/4 része foglalkozott 1728-ban őstermeléssel, arányuk 1777-ig valamelyest csökkent. Az iparosok és kereskedők együttesen sem érték el 1777-ben a 10%-ot. Igen magas a napszámosok részesedése, 6—10% között mozoghatott, sajnos Felsővároson nem jelölték őket, jóllehet arányuk ott is elérhette az alsóvárosi szintet.¹¹³

Az egyéb kategóriába soroltak közül 260-an házuk után adóztak közelebbi foglalkozási megjelölés nélkül, 25-en a zenészek között szerepeltek,¹¹⁴ városi szolgálatban állt 5 fő (csősz, hajdú), fuvaros volt 3, koldus 3, kalickakészítő 8, pálinkafőző 1 fő. Ezenkívül összeírtak még több „éves szolgát” (servus annualis), köztük 31 juhászt, 3 csikóst és 3 kanászt.

Úgy véljük, az őstermelő foglalkozásból élők aránya a napszámosok és az egyéb kategóriába sorolt szolgák, juhászok stb. hozzáadásával elérte a 75%-ot, ami egyben a mezőgazdaság uralkodó jellegét húzza alá ennél a rétegnél. Az ismeretlen foglalkozásúak közül bizonyára többen szintén a mezőgazdasághoz kapcsolódhattak, aratás és szüretelés idején időszakos munkát vállalhattak.¹¹⁵

¹¹² 1728-ból csak a vagyönösszeírást tudtuk alapul venni, az adókvetési összeírás nem tartalmaz adatokat a foglalkozási viszonyokról.

¹¹³ THIRRING GUSZTÁV (1898. 215.) 13 város átlagában — köztük van Szeged is — a napszámosok rétegét 1777-ben 11,7%-ra teszi.

¹¹⁴ A muzsikuskok ellenőrzésére a város már az 1720-as években felügyelőt rendelt ki, sőt, 1724-ben felépíttette „a muzsikuskok házát”. Ld. JENŐFI 1932. 48. Számuk 1748-ban 8 fő volt, ezek rendszeres fizetést kaptak (CsmL I: Tan. jkv. 1748—1752. 49.). Rajtuk kívül többen éltek még ebből a foglalkozásból, elsősorban a fogadósok stb. részéről felmerülő igényeket elégíthették ki.

¹¹⁵ CsmL I: Adókvetési ö. ír. É. n. (1700—1710). Ö. 9. sz. I. füzet. A város polgárai a XVIII.

A háztulajdonos lakosok rétege vagyoni helyzetét és foglalkozását tekintve igen heterogén összetételű volt, a legvagyonosabb felső rétege „biztosította” a polgárság utánpótlását, legszegényebb csoportjai pedig összemosódtak a plebejus társadalom legelső lépcsőfokán elhelyezkedő háznélküli zsellérekkel.

A zsellérek megjelölésében 1728 és 1777 között változtak az összeírók által használt terminus technikuskok, míg 1728-ban inquilinus név alatt a polgárjoggal nem rendelkező háztulajdonosokat írták össze — ezek kondícióját 1777-ben már inhabitusként adták meg — és a háznélküliekre a subinquinus, illetve rideg kifejezést használták, addig 1777-ben az inquilinus elnevezés alatt kizárólag a háznélkülieket, a hajdani subinquinusokat és ridegeket értették. Arányuk 1728-ban 32% volt, 1777-ben viszont 15% alá csökkent. E jelenség magyarázatául több okot sorakoztathatunk fel: egyrészt a mezőgazdaság lehetőségei — legalábbis az állattenyésztés és szőlő-, valamint kertművelés szintjén — fokozatosan egyesek anyagi megerősödéséhez, tehát háztulajdonossá válásához vezetett, másrészt a kitelepülők ezt a réteget apasztották a Délvidék benépesítésének több hulláma, illetve a folyamatos vándormozgalom nyomán. Alacsony arányuk egyúttal azt is jelzi, hogy a társadalom polarizációja — a munkamegosztás alacsony szintje miatt — *lassan haladt előre* a XVIII. század első két harmadában.

A zsellérek foglalkozási megoszlása 1777-ben a következő volt:

Foglalkozási kategória	Számuk és %-os arányuk							
	F. v.	%	A. v.	%	P.	%	Össz.	%
Mezőgazdasági termelő	60	29,5	74	37,6	—	—	134	33,5
Iparos	8	3,9	6	3,1	—	—	15	3,4
Kereskedő	1	0,5	—	—	—	—	1	0,2
Halász	2	0,9	6	3,1	—	—	8	1,9
Kertész	—	—	2	1,0	—	—	2	0,4
Napszámos	—	—	72	36,5	—	—	72	17,9
Egyéb	4	1,9	24	12,1	—	—	28	6,9
Ismeretlen	129	63,3	13	6,6	—	—	142	35,8
Összesen	204	100%	197	100%	—	—	401	100%

Annak ellenére, hogy Palánk zselléreit az összeírók nem jelölték, a két városrészes adatai alapján bizonyos következtetéseket tehetünk. Leglényegesebb megállapításunk az, hogy a zsellérek nem voltak kizárva az ingatlanbirtoklásból, hiszen a 74 mezőgazdasági termelő közül Alsóvárosban 29 szántóval, 4 szőlővel, 12 pedig réttel rendelkezett. Felsővárosban 19 szántó-, 19 szőlő- és 15 rétbirtokost írtak össze. A mezőgazdaságból élők száma természetesen nagyobb lehetett, ide számítva a 72 napszámost és az ismeretlen foglalkozásúak nagyobbik részét, valamint az egyéb kategória szolgáit, megközelíthette a 2/3-os arányt. Közülük kerülhettek ki a cselédek is, ezek száma 1777-ben — itt nem családkokról van szó — 1102 volt.

Nehezen tudjuk elhelyezni a jogállást nem tükröző *özvegyek és kondícionélküliek* rétegét. Közülük bármelyikük az eddig ismertett rétegekhez tartozhatott, részlete-

század első éveiben egy alkalommal 521 aratót alkalmaztak. Korszakunk végén a mezőgazdasági termelés kiterjedésével számuk jóval magasabb lehetett.

sebb képet róluk foglalkozási viszonyaik alapján rajzolhatunk. Itt eltekintettünk a városrészek közötti különbségtételtől, miután e 2 réteg arányát tekintve alatta maradt a többinek.

Foglalkozási kategória	1777	
	özvegy	kondíción.
Mezőgazdasági termelő	48	29
Iparos	3	3
Kereskedő	1	4
Napszámos	—	6
Egyéb	31	15
Ismeretlen	14	12
Összesen	97	69

Az egyes társadalmi rétegek vagyoni helyzetét leginkább a földtulajdon és a fizetett adó kategóriái szerint lehetne tagolni. Miután a vagyonösszeírások a kirótt adó összegét nem tartalmazzák, ezért egyelőre megelégedtünk az egyes rétegek átlagos vagyoni helyzetének összevetésével, jóllehet a további kutatások — elsősorban az adó-kivetési összeírások alapján — pontosíthatják ezt a képet. Mindenesetre az egyes rétegek közötti különbségek, eltérő arányok így is érzékelhetők. Az 1777. évi ingatlanbirtoklásról nyert adataink a már említett rossz termés miatt a tényleges helyzetnél kisebb értéket mutatnak, ennek ellenére — miután a természeti csapások az egyes társadalmi rétegeket egyaránt sújtották — alkalmasak bizonyos következtetések levonására.

Év	Társadalmi kategória	Számuk	A szántó nagysága (hold)	A szőlő nagysága (hold)	A rét nagysága (hold)
1728	polgárok	375	983	331	1024
	lakosok	399	173	213	103
	zsellérek	85	—	—	—
1777	polgárok	506	194	127	1258
	nemesek	101	117	32	1291
	lakosok	2288	1283	228	5787
	zsellérek	401	25	8	196
	özvegyek	97	22	5	111
kond. n.	69	14	1	57	

A legvagyonosabb réteg a cíviské és a nemeseké volt, 1728-ban a polgárság birtokolta a szántók 85, a szőlők 60, a kaszálók 90%-át. 1777-ig — úgy tűnik — csökkentek ezek az aránytalanságok, ekkor a cívisek és nemesek a szántók 20, a szőlők 40, a kaszálók 30%-át használták. Látszólag beszélhetünk e rétegek esetében visszaesésről, valójában arányukhoz képest — miközben a lakosok száma fokozatosan gyarapodott, a polgároké viszont nem tartott lépést azzal — 1777-ben is jelentős ingatlanbirtokokkal rendelkeztek. Ugyanakkor a lakosok között is igen sok a jómódú

gazda, ezt bizonyítja, hogy a rájuk eső átlagos szántóterület és rét meghaladta a cívisekét. Kérdés, vajon egzisztenciális létük szintje ellenére, miért nem léptek be nagyobb számban a polgárok közé. Ennek kiderítése újabb kutatásokat igényel a későbbiekben.

Az állattulajdon alapján az egyes rétegek vagyoni helyzete a következőképpen alakult 1777-ben:

Társadalmi kategória	Számuk	Igások száma	1 h. t.-ra jut	Lovak száma	1 h. t.-ra jut	Marhák száma	1 h. t.-ra jut	Juhok száma	1 h. t.-ra jut
Polgárok	506	457	0,9	624	1,2	1621	3,2	5 622	11,1
Nemesek	101	255	2,5	653	6,4	1101	10,9	5 749	56,9
Lakosok	2288	3762	1,6	3507	1,5	7176	3,1	15 200	6,6
Zsellérek	401	108	0,2	150	0,3	356	0,8	185	0,4
Özvegyek és kondíción.	166	94	0,5	145	0,8	178	1,0	932	5,6

A nemesek közül kerültek ki a legnagyobb állattartók, a cívisek alacsonyabb részesedését alapvetően azzal magyarázhatjuk, hogy soraikba 1777-ig többnyire foglalkozásukból élő, legfeljebb szőlővel rendelkező iparosok és kereskedők kerültek. A zsellérek kezén levő igások jelzik, e rétegből néhányan fuvarozásból, hajóvontatásból élhettek meg. Közülük szarvasmarhát és juhot főleg azok tartottak, akik gulyásként, pásztorként saját állataikat a módosabb gazdák „csordáiba”, „barmaiba” és nyájaiba „verve” a város pusztáin legeltethették. Úgy tűnik, a legeltetés „szabadságával” anyagi erejük híján a zsellérek nagyobbik hányada nem tudott élni a XVIII. század közepén. Az átlagos állatállománynál többet mondanak azok az adatok, amelyek az egyes rétegek részesedését mutatják Szeged egész állatállományából; így a polgárok és nemesek tulajdonában volt az igások 15, a lovak 25, a szarvasmarhák 26 és a juhállomány 41%-a. Ezzel szemben elenyésző a zsellérek részesedése.

Végezetül összesítettük az egyes társadalmi rétegek foglalkozási rovatainak adatait, az így nyert végsorok reprezentálják Szeged gazdasági ágazatainak arányát és súlyát a város életében.

Foglalkozási kategória	1728		1750		1777	
	számuk	%-os arányuk	számuk	%-os arányuk	számuk	%-os arányuk
Mezőgazdasági termelő	582	67,7	1439	57,3	1777	51,4
Iparos	128	14,9	317	12,6	473	13,7
Kereskedő	28	3,3	99	3,9	129	3,7
Vendéglátóipar	—	—	—	—	33	0,9
Halász	—	—	107	4,2	54	1,5
Kertész	—	—	115	4,6	13	0,3
Napszámos	—	—	—	—	233	6,8
Egyéb	—	—	232	9,3	478	13,9
Ismeretlen	121	14,1	204	8,1	272	7,8
Összesen	859	100%	2513	100%	3462	100%

Szeged XVIII. századi gazdasági és társadalmi tagozódásának tanulmányozása a vagyonösszeírások alapján — a sok nyitva hagyott és pontosításra váró kérdés ellenére — bizonyos következtetések levonását lehetővé teszi, mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a város erőteljesen agrárberendezkedésű volt, a lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, míg az iparosok és kereskedők együttes aránya sem érte el a 20%-ot. Ez a gazdasági struktúra változatlan maradt a XVIII. század első két harmadában, jóllehet az iparosodás terén — elsősorban az iparosok és iparágak számát illetően — tapasztalhattunk bizonyos előrelépést. A század folyamán a városi társadalom differenciálódása a vagyoni különbségek növekedésével előrehaladt, míg az egyik oldalon erőteljes vagyoni felhalmozódás tanúi lehettünk, elsősorban a polgárok és nemesek részéről, addig a másik oldalon napszámból élő háztulajdonosokkal és nagyszámú nincstelennel találkozhattunk. A század közepén a társadalmi ellentétek felszínre törtek, ezek egyrészt az anyagilag meg erősödött lakosoknak a város vezetésével szembeni fellépésében, másrészt pedig a nincstelének kiköltözésében jutottak kifejezésre. Az ellentmondások levezetésének másik, az alföldi városokra jellemző sajátos útja a tanyakialakulás volt, ennek jogi akadályai nem, legfeljebb anyagi nehézségei voltak a szegényebb rétegek részéről. E társadalmi jelenségek bemutatása azonban újabb kutatásokat igényel, miként a foglalkozások átrétegződése is, gondolunk itt a mezőgazdasági termelésen belül az intenzív művelést igénylő kertkultúra (dohány- és paprikatermesztés), az ipar területén pedig az ún. szabad ipar elterjedésére a XVIII. század végén.

István Rákos

WIRTSCHAFTS- UND GESELLSCHAFTSGLIEDERUNG IN SZEGED (1720—1777)

Der Verfasser hat die Untersuchungen der Wirtschaft und Gesellschaft der königlichen Freistadt im XVIII. Jahrhundert grundlegend auf eine einzige Quelle, auf die Vermögensregistrierung gebaut. Die Gliederung des Wirtschaftslebens (Landwirtschaft, Industrie, Handel) und der Gesellschaft (Rechtszustand, Beschäftigungsverhältnisse) sind in drei Zeitschnitten (1728, 1750, 1777) dargestellt. Mit der Wertung der statistischen Daten ist festgestellt: Szeged war kraftvoll agrarisch, die Industrie und der Handel — trotz der allmählichen Zunahme der Handwerker und Industriezweige — bildete keine stadtbildende Kraft. Die Struktur der auf lokale Bedürfnisse gebaute Industrie hat sich im Vergleich mit dem Anfang des XVI. Jahrhunderts nicht geändert; der herrschende Zweig der Handwerkerzunft war die Bekleidungsindustrie, eigenartig hat die Lebensmittel- und Bauindustrie grosse Dimensionen angenommen. Von den drei Stadtteilen (Ober-, Unterstadt, Palánk) hat allein die Innenstadt (Palánk) städtische Verhältnisse gezeigt. Hier war 25 % der zusammengeschriebenen Haushalte in der Industrie beschäftigt, und die anderen zwei Stadtteile standen zum Martfleckenniveau näher.

Die Gesellschaftsgliederung untersuchend führt der Verfasser die zwei grundlegenden Gruppen der städtischen Gesellschaft vor: die mit Bürgerrecht dispositiven Wirtschaftsbürger und die ohne Bürgerrecht. Die Zahl und der Anteil der Wirtschaftsbürger blieb bis 1777 niedrig (14,6%), doch genoss diese Schicht ausschliessliches Recht in der Stadtleitung, im Gebrauch der städtischen Güter. Die Mehrzahl der Bevölkerung gab die heterogene Schicht der mit Bürgerrecht nicht dispositiven Hausbesitzer (66,1%), der Anteil der armsten Schichten (Insassen) überstieg das 11%. Mit der Analyse der Beschäftigungsverhältnisse hat der Verfasser das Verhältnis und das Mass der einzelnen Beschäftigungsgruppen in dem Wirtschaftsleben der Stadt bestimmt. Der Anteil der aus der Landwirtschaft lebenden überstieg das 50% wegen des herrschenden Charakters der Landwirtschaft, dagegen die Handwerker und Kaufleute erreichten zusammen nicht einmal das 20 prozentige Verhältnis.

A FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE MAGYARORSZÁGON

(1790—1848)

Előszó

A XVIII. század a pedagógiai gondolat, a nevelés százada (paedagogicum saeculum). Azt hitték, hogy a társadalom megjavításához csak a világosság terjedése, a „természet beszédének”, az „értelem kiáltásának” meghallgatása szükséges.¹ A racionálnak, a belátásnak olyan erőt tulajdonítottak, amely az igazság megismerése által átalakítja az egyén és társadalom gondolkodását, a helyes gondolkodás pedig helyes cselekedetekre készíti a népet. Ezért a társadalom fejlődése legfontosabb feltételének az ifjúság nevelését, illetve az emberek átnevelését tartották. A felvilágosodás nagy utópiája, hogy a nevelés alkalmas nemcsak az emberek gondolkodásának megváltoztatására, hanem a társadalom gyökeres átalakítására is.²

A filantropisták szerint a személyes boldogságot és érvényesülést a társadalom érdekében kifejtett közhasznú munkálkodás révén lehet elérni. Ennek szolgálatába állították a megreformált iskolát, melynek nevelését természetesebbé, oktatását gyakorlatiasabbá kívánták tenni. Szerintünk — a felvilágosodás teóriájának megfelelően — a társadalmi igazságtalanság, az emberi nyomor végső oka a helytelen nevelésben rejlik. Innen az utópisztikus következtetés: a filantropista nevelés eszméitől áthatott ember fogja a jobb, az igazságosabb, az emberségebb társadalmat megvalósítani. Ezért áll a feltörekvő polgárság érdekeit szolgáló mozgalom középpontjában a műveltség tartalom korszerűsítése, a polgári utilitarizmus, az egységes iskolai és társadalmi nevelés megreformálása. Forradalmi átalakulásra nem is gondoltak, hanem a felvilágosult abszolútizmus újító intézkedéseitől várták törekvéseik megvalósítását.

A felvilágosodás eszméi befolyásolták a Habsburg-abszolútizmus neveléspolitikai szemléletét is. Mária Terézia királynő 1769. november 9-én ezt írja Eszterházy kancellárhoz: „Minthogy az ifjúság jó nevelésétől és oktatásától függ minden és minthogy ezt az államra, vallásra és lelki üdvösségre oly fontos tárgyat mindeddig magyar királyságomban oly nagyon elhanyagolták, a kancellária feladata lesz azokról az eszközökről gondoskodni, melyeknek segítségével ezt a bajt fokozatosan megszüntetni és a gyermeknevelést jobb karba lehessen hozni”.³

A Habsburg-abszolútizmus neveléspolitikája a dolgozó nép fiaira nézve az oktatás fő célját abban jelölte meg, hogy megkapják a termelő munka megfelelő végzéséhez szükséges szakismereteket. Az alapelv, hogy a műveltség minimumával minden alattvaló rendelkezze, hogy írni, olvasni, számolni mindenki tudjon, ezenfelül kellő valláserkölcsi nevelésben részesüljön. Ezen keresztül akarták beléjük nevelni az ural-

¹ WALDAPFEL JÓZSEF: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1954. 12.

² MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 27—28.

³ HÓMAN BÁLINT—SZEKFI GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás, IV. Bp., 1943. 527.; NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa, 1941. 150.

kode, s az állam iránti szeretetet, hűséget és engedelmességet.⁴ A Mária Terézia által 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis először szabályozta modern szellemben egységesen, állami rendelkezéssel a magyar köznevelést. Ez volt az első átfogó országos rendelkezés, amely a népoktatást is befoglalta a közoktatási rendszer egészébe. Jelentőségét mindenekelőtt abban foglalhatjuk össze, hogy az egyház kulturális monopóliumával szemben először hangsúlyozza ki a szellemi művelődés területén az állam érdekelttségét. A Ratio Educationis a közoktatás állami felügyelet alá helyezésével, a tanügyi igazgatás, a tanterv és az iskolai rendtartás szabályozásával, az oktatásügy egységesítését kívánta szolgálni egy új művelődési eszmény szolgálatában.⁵ „Korszakos jelentőségét minden másnál erősebben bizonyítja az a tény — írja Sebestyén Gyula a millenium évében —, hogy az államkormány későbbi közoktatásügyi intézkedései, egészen századunk közepéig, mind abból az alaptól indulnak ki, a melyet Mária Terézia közoktatásügyi szervezete vetett meg.”⁶

A Ratio Educationis hatása hosszú életű volt, hisz 1868-ig a közoktatás terén mindenben zsinórmértékül szolgált.⁷ A tanulmányi rend újításainak nagyrésze azonban egyelőre papiroson maradt, mert hiányoztak az új feladatokkal megbirkózni tudó, kellően képzett tanítók, tantermek, oktatási segédeszközök. A protestáns iskola-fenntartók kiérették Mária Terézia iskolareformjának katolikus jellegét, amelynek végrehajtása során ott rejtőzködött a protestantizmus ügyének a háttérbe szorítása is. Így a legnagyobb gyanúval és bizalmatlansággal fogadták az új tanulmányi rend pozitívumait.⁸ Így a Ratio a tanügy elmaradott helyzetén nem sokat változtatott, mélyebb gyökeret nem vert a magyar kulturális életben. Reformjai közül nem egy hosszú időre csak eszme maradt, és várta a kedvező viszonyok érkezését, hogy testet öltessen.⁹

A XVIII. században és a XIX. század első felében az uralkodó osztályon belül még eléggé megoszlottak a vélemények a nép iskoláztatásának értelméről. Az előrelátóbb nemesi csoportok Magyarországon az oktatásügyet az utilitarizmus igényének megfelelően kezelték. Arra törekedtek, hogy minél több, hasznos munkát végző paraszttal, többet termelő mezőgazdasággal, a manufaktúrákban is dolgozni tudó, tehát bizonyos fokú műveltséggel rendelkező ipari dolgozóval és szakképzett, megbízható hivatalnokkal rendelkezzen. Nagyon határozottan fejezte ezt ki Teleki Sámuel iskolai szabályzatának a falusi nevelés céljára utaló megfogalmazása: „Minden kétségen kívül vagy az, hogy a tudatlan ostoba és bárdolatlan ember, aki a vallásban, az erkölcökben és a maga világi állapotjára szükséges hasznos dolgokban nem oktattatik,

⁴ H. BALÁZS ÉVA—MAKKAI LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 523—528.

⁵ WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. DOMANOVSKY SÁNDOR (szerk.): Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 105.; CSÓKA J. LAJOS: A Ratio Educationis korszaka. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 455—482.; RAVASZ JÁNOS: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1958. 423—456.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 45—46.; VÖRÖS KÁROLY: A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774-től 1868-ig. A Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium Mogensdorfbán 1975. július 4-én elhangzott előadás kézirat.

⁶ SEBESTYÉN GYULA: Elemi isk. tanító- és tanítónékpészünk fejlődése. Bp., 1896. 7.

⁷ VANYÓ TIHAMÉR: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Pannonhalma. 1933.; Uő: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma, 1933. 36—37.

⁸ MARCZALI HENRIK: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig (1711—1815) SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar nemzet története. VIII. Bp., 1898. 353—356.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. IV. Bp., 1943. 533.

⁹ CSÓKA J. LAJOS: i. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 480.

sem embernek, sem hazafinak, sem jobbágnak nem jó”.¹⁰ A nemesség jobbjai a nép tanulása mellett törtek lándzsát. Így Bessenyei György 1780 körül eljutott oda, hogy „a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt”.¹¹

A nemesség konzervatív része pedig a nép elmaradottságát tartósította volna inkább. „...vannak is olyanok, kik a szegény föld-népét csupán az ő szolgálattokra valóknak állítván, merő eszközöknek tartván, s így emberi méltóságoktól megfosztván, a falusi parasztság gyermekeinek iskolai tanítását szükségtelennek, sőt fájdalom! ártalmasnak is vallyák”.¹² Ezek azt hangoztatták, hogy „nem jó a pór népnek tanulni, veszedelmes a falusi oskolákat fölvilágosítani: mert nem látjuk-e azoknak iszonyú rossz következményeit?...ellenben melly szelíd, szófogadó, csendes, melly tűrő, szenvedő az együgyű tudatlan, s tanulatlan jobbág?”¹³

A tudományos ismeretekre nézve elégségesnek tartották a hit- és erkölcsstanban, az olvasásban, írásban és a számtanban „állapotjához képest” való jártasságot, de ezenfelül káros, sőt veszedelmes felvilágosítani a köznépet, mert az adott kizsákmányoló társadalmi rendet nem fogadja el.¹⁴ „A népoktatás célja nem a tudományos képzés, hanem a valláserkölcsei nevelés; ezért az iskolák kezelését az egyházi rend elidegeníthetetlen jogának tartja” — fejezte ki saját maga és az egész püspöki kar véleményét Scitovszky János pécsi püspök.¹⁵ Ez a szélsőségesen konzervatív, valláséleti célokat tartalmazó nevelési eszmény korlátlanul érvényesült a magyarországi feudalizmus utolsó évtizedeiben is.¹⁶

Az 1790-es évek tanügyi reformjavaslatai a falusi iskolákról

Az 1790/91. évi országgyűlés, ahol a nemesi reformerek ragadták magukhoz a vezetést, eddig soha nem tapasztalt pezsgő szellemi élet légkörében folyt le.¹⁷ Röpiratok százai vetették fel a nemzeti élet minden fontosabb kérdését, így többek között

¹⁰ BENKŐ SAMU: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 121.

¹¹ NÉMEDI LAJOS: A nemzeti művelődés ügye 1790—91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 256. sz. Eger, 1962. 252—253.; Uő: Bessenyei és Kazinczy. Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1962. évi 3. számából, 286—307.

¹² Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. 91—92.; SZABÓ JÁNOS: A hazabeli kisebb oskoláknak jobb lábra állításokról. Pesten, 1817. IV. „...kinek-kinek az ő sorsához és tehetségeihez képest kellessen az életre neveltetni”.

¹³ BARANYÁBÓL G-ES: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. 93—94.; ORTUTAY GYULA: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 506.

¹⁴ NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 252—253.; WELLMANN IMRE: Tessedik Sámuel. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 51—52., 55.

¹⁵ HAJDÚ JÁNOS: Eötvös József báró első minisztersége. Bp., 1933. 36.; ANDICS ERZSÉBET: Az egyházi reakció 1848—49-ben. Az elemi iskolai törvény elbuktatása. Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Szikra Kiadás, Bp., 1948. 349.

¹⁶ VÖ. BALOGH ISTVÁN: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840—1945 között. JAUSZ BÉLA—FALUDI SZILÁRD—ZIBOLEN ENDRE (szerk.): A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 283.

¹⁷ Corpus Juris Hungarici 1740—1835. Bp., 1901. 162—163. Az 1790—91. XV. tv. szövege: „Cum Salus Reipublicae ab educatione Juventutis plurimum dependet, hinc annuente sua Maestrate Regia Status et ordine decreverunt, ut Deputatio Regnicolaris Systema generalium Principiorum nationalis educationis et Libertatis proeli elaboratura, ac tandem opus tale comitiis Regni post revisionem et Aprobationem in Leges Regni referendum praesentatura, salvis juribus Regiis denominatur”.

a népoktatás hiányos voltát is.¹⁸ A haladást és felekezeti békét kívánók a II. József által szorgalmazott „vegyes iskolák” (scholae mixtae) mellett álltak és féltek megszüntetésük káros hatásától. Mások viszont a püspökök felügyelete alá akarták a „közös iskolákat” visszahelyeztetni.¹⁹

A trónra lépő II. Lipót addig is, míg a törvényhozás a köznevelésről nem intézkedik, a Ratio Educationist visszahelyezte jogaiba.²⁰ Az új uralkodó megszüntette a norma szerint való módszer kötelező voltát, Felbiger, a híres iskolareformáló nevéhez fűződő ún. sagoni módszert, s a tanítóktól nem követelte meg a „tanítóképző” elvégzését.²¹ Eltörölte a gyermekeiket iskolába nem járató szülők 20 krajcáros büntetését. A német nyelvre vonatkozó rendelkezések nyomán támadt felzúdulás lecsillapítására kimondta: nem akarja akadályozni semmilyen hazai nyelv tanítását az „elemi” iskolákban, de hasznosnak tartja, ha a városokban és nagyobb mezővárosokban az „elemi” iskolákban módot nyújtanak a német nyelv tanulására. Ezzel hivatalosan is helyreállott az „elemi” iskolákban a nemzeti nyelveken folyó tanítás, amit a gyakorlatban II. József rendelete nem is tudott megszüntetni.²²

Mínt hogy a „közös iskolák” igen sok ellenzőre találtak, a trónra lépő II. Lipót megszüntette azokat.²³

A protestánsok erőteljes követelésére az 1791. évi vallásügyi törvény írásba foglalta iskoláik teljes függetlenségének biztosítását, iskoláik feletti korlátlan rendelkezési jogukat.²⁴ A protestánsok részére biztosította azt a jogot, hogy „az ország törvényes hatóságai által gyakorlandó felügyeleti jog épségben tartása mellett” különféle fokozatú iskolákat állíthassanak, azok igazgatóit és felügyelőit saját kebelükből választgathassák és a tantervet megállapíthatják.²⁵

Az iskolaügyi reformok szempontjából különösen fontos a Művelődésügyi Bizottság (Deputatio regnicolaris in litteralibus) megalakítása. A Bizottság feladata „a nemzeti nevelés általános elveinek és rendszerének” kidolgozása. A bécsi államtanács ugyan erősen tiltakozott a vélt „királyi felségjog megsértése” miatt, a Bizottság mégis megkezdte munkáját. Megfogalmazta a „nemzeti nevelés” szükségességének elvét, II. József elnemetesítő, „nemzetietlen” iskolapolitikájának ellenhatásaként. Ebben a történelmi helyzetben úgy látszott, hogy a felvilágosodás és a nemzeti törekvések megélénkülése lehetővé teszi a magyar iskolaügy haladó szemléű újjászervezését.

A Bizottság nemesi tagjai azonban a szűk „nemesi nemzet” fogalomkörében

¹⁸ SZATSVAY SÁNDOR: Hazafiak tükre. Magyarok! aki jól köt, jól old. Pest—Buda—Kassa, 1790. 9.; VÁLYI ANDRÁS: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791.; MARCZALI HENRIK: Az 1790/1-diki országgyűlés. I—II. Bp., 1907.

¹⁹ SZATSVAY SÁNDOR: i. m. Pest—Buda—Kassa, 1790. 10.; CONCHA GYÖZÖ: A kilencvenés évek reformeszméi és előzményei. Bp., 1885. 74.; NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 213., 249—251.

²⁰ FINÁCZY ERNŐ: Az újkori nevelés története (1600—1800). Bp., 1927. 387.

²¹ OLTVÁNYI PÁL: A népoktatási ügy Magyarországon s múlt s jelen időben. Szeged, 1884. 8.; SZAKÁL JÁNOS: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934. 13—14.; A tanítóképzés intézményes megoldására ekkor az ún. normális iskolák szolgáltak.

²² FELHŐ IBOLYA—VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 280.

²³ KAZINCZY FERENC: Pályám emlékezete. I Bp., 1960. 120.; SZABÓ JÁNOS: i. m. Pesten, 1817. 9. „Mindazonáltal, mi azokat nagy részben csak úgy nézhetjük, mint a maga virágjában lehullott gyümölcst; elmúltak azok a bölts intézetek, szerzőik halálával, és már most, csak kevés nyomait lehet annak látni, a mit akkor, oly nagy buzgósággal kezdtek volt el, Hazánk boldogítói”; A közös iskolák eszméjét Eötvös József támasztotta fel újra 1848-i népiskolai törvényjavaslatában. Lásd KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. Bécs, 1927. 77.; RAVASZ JÁNOS: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 476—477.

²⁴ MÁLYUSZ ELEMÉR: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939. 560.

²⁵ SZENTKERESZTY TIVADAR: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, 1932. 15.; VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Pannonhalma, 1933. 239. Szily János szombathelyi püspök jelentése. 1791. ápr. 2.

gondolkodtak. A parasztságot, a népet nem sorolták a nemzet tagjai közé. Csak amilyen mértékben érdekeiket szolgálja „az egyöntetű nevelés”, oly mértékben kívánták az iskolától, hogy „minden gyermekben kialakítsa az alkotmányhoz — tehát a feudális rendhez — való ragaszkodás érzését”. A nemesség kultúrpolitikájának reakciós vonása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy — bár az erőszakos germanizálás és idegen szellemű iskolai igazgatás visszahatásaként hangoztatta a „nemzeti nevelés” (educatio nationalis) követelményét —, lényegében a II. József előtti tanulmányi rendszert állította vissza.²⁶

A Művelődésügyi Bizottság munkálatainak törvényerőre emelkedését évről évre mindinkább hátráltatta a francia forradalom által megfélemlített bécsi udvari körök ragaszkodása ahhoz az elvhez, hogy a közoktatás rendezése királyi jog.²⁷

A magyar jakobinusok az iskolai nevelés tartalmát is a gyökeres polgári átalakulás szükségességének szemszögéből határozták meg. Célkitűzéseik művelődéspolitikai követeléseik között szerepelt, hogy a népet ne csupán az írás—olvasásra tanítsák meg, hanem felvilágosítását, a vakhittól való megszabadítását is szorgalmazzák.²⁸ Ők fogalmazták meg azt a gondolatot, hogy „nem a kultúra vezet el a szabadsághoz, hanem fordítva: a köznép, a jobbályság felszabadítása az előfeltétele annak, hogy a nép igazán művelté válhassék”.²⁹

De a magyar köznemesség, megrémülve a francia forradalom fejleményeitől és a jakobinus mozgalomtól, visszalépett a nemzeti küzdelem porondjáról. A Habsburgok ellen irányuló széles függetlenségi harc lehetősége egy időre szétfoszlott, s létrejött a reakcióba fordult feudális abszolútizmusnak és a magyar feudális nemességnek ellenforradalmi szövetsége.³⁰

Haladó és reakciós erők harca a nevelésügyben az 1795—1806. közti időszakban

Főképp akkor vált világossá, hogy a magyar polgári-nemzeti átalakulásnak nincs mit várnia a Habsburg-önkényuralomtól, amikor — II. József halála után, a francia forradalom visszahatása alatt — a „felvilágosodott” abszolútizmus feudális reakcióba hajlott vissza.³¹ A magyar jakobinusok elleni monstre pör elérte célját. A patrióta reformerek és a radikális demokraták egyaránt elnémultak. Az önkényuralom gúzsba kötötte az ország politikai és szellemi életét.³² Szily János szombathelyi püspök — főpásztor társaival együtt — egész erejével azon fáradozott, „hogy a népből a francia elvek teljesen kiirtassanak, illetve befolyást ne nyerjenek”.³³

²⁶ *Egri Érseki Levéltár* (a továbbiakban: EÉL), Acta de studiis et scholis, rakt. sz. 96. Nr. 572. Relations de Scholis Trivialibus conformiter Intimato 10-ae Octobris 1790. Extractus Prothocollis Generalis Congregationis I. Comitatum Hevess et exter. Szolnok articulariter unitorum in Episcopali Civitate Agriensi die 5-a Martii continuative celebratae.

²⁷ FINÁCZY ERNŐ: i. m. Bp., 1927. 391.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 55—56.

²⁸ A magyar jakobinusok nevelésügyi gondolataira lásd MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 32—40.

²⁹ NÉMEDI LAJOS: i. m. Eger, 1962. 252—255.

³⁰ BENDA KÁLMÁN: A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957. 33—55.; VÁGVÖLGYI TIBOR: A magyar jakobinusok köztársasági mozgalma. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1968. 56—86.

³¹ Vö. WELLMANN IMRE: i. m. Bp., 1954. 9.

³² BENDA KÁLMÁN: i. m. Bp., 1957. 61.

³³ VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Pannonhalma, 1933. 240. Szily János szombathelyi püspök jelentése. 1794. augusztus 19.

A forradalom szellemétől féltő Habsburg-kormányzat és a behódolt magyar feudális nemesség a művelődéspolitikai terén is a reakció képviselője lett. Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationissal meginduló jelentős mozgalom megtorpant. A francia forradalom eszméinek behatolásától féltve Sándor Lipót és József nádor egyenesen károsnak tartotta a népoktatás fejlesztését.³⁴ A bécsi udvar magyar kultúrpolitikája számára azok az elvek és eszközök szolgálták irányítóként a magyar jakobinus mozgalom bukását követő évtizedekben, amelyeket a fiatal nádor, Sándor Lipót, bátyjához, I. Ferenc királyhoz 1795. április 16-án írt emlékiratában a falusi iskolaügyre nézve kifejtett. „De őszintén be kell vallanom — olvassuk az emlékiratban —, hogy a falusi iskolák szükségességét nem tudom belátni, sőt egyenest félek, hogy ezek az iskolák a parasztokat olyan ismeretekkel látják el, amelyekre azoknak nincs szükségük s amelyek nem teszik őket boldoggá”.³⁵

E memorandumban a főherceg nádor többek között ezeket írja: „Csekély véleményem szerint nagyon kérdés, vajon jobb-e az államra nézve, hogy valamennyi alattvalója tud írni és olvasni, vagy sem, és mivel én inkább az utóbbi véleményen vagyok, azt hiszem, hogy szükség nélkül az iskolákat, különösen az elemi és grammatikai iskolákat nem szabad szaporítani, s a szülőket kényszeríteni, hogy fiaikat iskolába küldjék, hanem azt teljesen önkényükre kell bízni... Ezen általános szabály alól kivésem a vallás és erkölcstani oktatást, mely alól senki sem menthető fel”.³⁶

Sándor Lipót nádor memorandumának egy másik helyén még azokat az elveket is leírja, melyek szerint meglévő iskoláinkat meg lehet szüntetni anélkül, hogy az elnyomás látszata mutatkoznék. Mivel azonban belátta, hogy ez nagy feltűnést keltene, azt javasolta, hogy nem kell azokat a tanulmányi alapból támogatni. A földesurak és a községek az iskolák fenntartásában úgyis nem szívesen vállalt terhet látnak. Így az iskolák lassan önmaguktól szűnnek meg.³⁷ A Sándor Lipót-féle álláspont következtében a XVIII. század utolsó éveiben tömegesen szűntek meg a nemrégiben alapított új kisiskolák.

Az ilyesfajta elvek váltak irányadóvá iskoláztatásunk közel 50 esztendejére. Sándor Lipót felfogása tragikus halála után, sajnos, utódára, József főherceg nádorra is átragadt. Az alsófokú oktatás kérdésében szinte szóról szóra elhunyt bátyja nézeteit vallotta. 1801. június 17-én kelt emlékiratában aggodalmának adott kifejezést a parasztság nagyobb fokú iskoláztatásával szemben. Szerinte elég, ha a pap megtanítja a népet vallási és „állásbeli kötelességeire”, de további felvilágosításra a népnek nincs szüksége. Így nyugodtabb és megelégedettebb lesz, semmint ha az új gondolatokkal új szükségletekre s új vágyakra izgatjuk.³⁸

József nádor csupán azt tartotta fontosnak, hogy a tanuló ifjúság erkölcsére és vallásos érzületére fordítsanak gondot, mert a „jó erkölcsök s a vallás az állam talpkövei; ha ezek megrázkódnak, az állam is meginog”.³⁹ Legyen tehát vallás-erkölcsi oktatás, amit a papok végezzenek a templomban, de az iskolákat szaporítani nem kell.⁴⁰ Károly főherceg elvben elismerte ugyan, hogy híve a népoktatásnak, s hogy a művelt paraszt elősegíti az állam gazdagodását, ennek ellenére veszélyesnek tartotta, ha a művelődő paraszt elkezd foglalkozni az állam kérdéseivel. A főherceg ki-

³⁴ FELHŐ IBOLYA—VÖRÖS ANTAL: i. m. Bp., 1961. 280.

³⁵ KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 246.

³⁶ MÁLYUSZ ELEMÉR: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926. 808—851.; KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 244. s. köv.

³⁷ MÁLYUSZ ELEMÉR: i. m. Bp., 1926. 808. s. köv.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 23—24.; ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 506—507.

³⁸ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. Bp., 1925. 405—446.

³⁹ Uo. I. 445—446.

⁴⁰ Uo. I. 405., 442. s. köv.

fejtette, hogy falusi könyvtárakkal, újságokkal és az iskolák számának növelésével a paraszt gondolkodása könnyen megzavarodik.⁴¹

Íme, hova tűnt Mária Terézia és II. József művelődéspolitikájának felvilágosult szelleme, amely az állam elsőrendű kötelességévé tette, hogy polgárai számára legalább a kultúrminimumot biztosítsa, s több tekintetben korszerűbb műveltséget igyekezett terjeszteni!

A második Ratio Educationis (1806)

A magyarországi közoktatás új rendezése az 1790/91. évi országgyűlés Tanulmányi Bizottságának munkálatai alapján — sok évi huzavona után — ismét királyi rendelet alakjában történt meg, az I. Ferenc által 1806-ban kiadott második Ratio Educationisban. Az új Ratio csak a katolikus iskolák számára vált alapvető utasítássá; a protestánsok — tanügyi önkormányzatukra hivatkozva — nem tartották magukra nézve kötelezőnek. A második Ratio elrendelte, hogy minden anyaegyházban legyen iskola, sőt minden filiában is, ha fenn tudják tartani. Az egymástól fél óránynál nagyobb távolságban fekvő filiák közösen tartsanak fenn iskolát.⁴²

A Ratio az „elemi” népiskolákat felosztja: falusi és kisebb mezővárosi, nagyobb mezővárosi és kisebb városi, s végre nagyvárosi iskolákra. Kimondja ugyan az iskolakötelezettséget 6—12 éves korig, sőt a szülőket testi fenytéssel is szorítja gyermekeik iskolába járatására. Megszervezi az ismétlő (vasárnapi) iskolákat; vasár- és ünnepnapokon a keresztény tanításra egybegyűlt ifjúsággal a lelkész vagy a tanító röviden ismételte, amit egykor bővebben tanultak.⁴³ A tanítóképzést a nagyvárosi főelemi vagy normális iskolákkal való kapcsolatban hagyja meg.⁴⁴

A második Ratio Educationis — Mészáros István megállapítása szerint — „a magyar nevelés történetének kiemelkedő dokumentuma. Átfogó rendszerbe foglalta a korszak állami közoktatásügyét, akár csak korábban, 1777-ben hasonló nevű elődje. De míg az első Ratiot teljes egészében Bécs és az osztrák abszolútizmus sugalmazta, a második Ratio az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának szülötte”.⁴⁵ Ezzel magyarázható legfőbb pozitívuma: helyet adott a magyar nyelvnek az oktatásban, nagymértékben érvényesítette a vallási türelem elvét, valamint kihangsúlyozta minden gyermek elemi oktatásának szükségességét. Ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy nemzetiségi vidékeken az elemi oktatásban kizárólag az anyanyelv a tanítás nyelve. Végeredményben a második Ratio a „nemzeti nevelés” elvei alapján kijavította az 1777-i Ratio legfőbb hibáit, de a legfontosabb kérdések megoldásában alig lépett előre.⁴⁶

Az erősen konzervatív irányú második Ratio lényegében nem jelentett új irányt és szellemet. Művelődési eszménye is ugyanaz: az erkölcsös ember, hűséges alattvaló és derék keresztény (bonus homo, fidelis subditus et probus christianus). A Habsburg-

⁴¹ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 507.

⁴² PÉTERFY SÁNDOR: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Bp., 1896. 117—121.

⁴³ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 14.; HORVÁTH ILLÉS: Csanád vármegye népoktatási monográfiája. Makó, 1896. 111.

⁴⁴ HAJDU JÁNOS: Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. Magyar Művelődéstörténet. V. Bp., é. n. 333.; BAJKÓ MÁTYÁS: Az életre és a munkára nevelés igényei a reformkori tantervi tervezetekben. JAUSZ BÉLA—FALUDI SZILÁRD—ZIBOLEN ENDRE (szerk.): A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. 232.

⁴⁵ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 82—83.

⁴⁶ Uo. 87—88.

abszolutizmus reakciós szelleme nem kedvezett a népoktatás fejlődésének; a kevés iskola, az iskolalátogatás rendetlensége, az anyagi eszközök hiánya, a gyatra vagy semmilyen tanítóképzés, a szégyenteljes csekély tanítói javadalmazás, a terhekkel ágyongyórtó parasztok szörnyű nyomora — mind megannyi súlyos akadály volt a népnevelésügy előrehaladásának. „Igazán szép s üdvös rendeletek voltak mindezek — írja Oltványi Pál —, azonban jó része mindazoknak csak papíron maradt, s életbe nem léptetett”.⁴⁷

A népnevelés ügye a reformkorban

Az 1830-as évek végén kiszélesedett Magyarországon a politikai küzdelem a nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért, a nemzeti és polgári fejlődést gátló feudális viszonyok és az Ausztriától való függő helyzet megszüntetéséért. A jobbágykérdés körüli országgyűlési és megyei viták egyben a falusi népoktatásra is ráirányították a figyelmet.⁴⁸ E politikai küzdelemnek szerves része volt az a művelődéspolitikai mozgalom, amely a magyar nevelésügy nemzeti és polgári átalakulása érdekében tört utat magának, s az önálló nemzeti lét kialakítását és a magyarság társadalmi haladását szolgálta. „Nemzeti eszmék terjesztése által eszméletre, nemzeti érzelmre és hazaszeretetre kell ébreszteni a népet — írja a Népügy című forradalmi hangú röpirat 1847-ben. — Az ő feladata legyen, baromszerű, nyűgözött, jellemtelen népből művelt, szabad, szilárd jellemű és önálló népet képezni”.⁴⁹ A reformerek az iskolai oktatás minél szélesebb körű kiterjesztését összekapcsolták a jobbágyság társadalmi és jogi felszabadulásával.⁵⁰

A feudális módon fenntartott népoktatási rendszer a társadalom igényeit ekkor már nem tudta kielégíteni. A változás feltételeit csak a polgári állam létrejötte biztosíthatta, amely gyökeresen új módon, „polgári módon” fedezi a népoktatás anyagi alapjait. Az életre és a munkára nevelés igényei, ha elszigetelten is, de egyre fokozottabban jelentkeztek a magyar pedagógiában. E fejlődési folyamatban fontos szerepet tölthettek be az 1830-as évek elején meginduló, különféle színezetű és motivációjú nemesi-megyei népoktatási mozgalmak.⁵¹

A nemzeti erők küzdelme nemcsak a magyar nyelvű tanításért folyt, hanem emellett célul tűzte ki a korszerűbb műveltséget nyújtó közoktatás megteremtését is.⁵² Az ellenzéki köznemesség egyre nagyobb igényt támasztott az iskolapolitika és a nevelési eszmény tekintetében. „Legfőbb s legnemesb célja s rendeltetése tehát az embernek az lévén — írja Wesselényi Miklós —, hogy hasznos polgárrá, s munkás és hív hazafivá váljék: ennek kell a nevelésben annak legelső kezdetétől fogva alapját megvetni”.⁵³

Az 1825/27-i országgyűlés által szervezett bizottság — bár igen mérsékelt módon — megfogalmazta a leglényegesebb tanügyi kívánalmakat és *Opinio* címmel nyomta-

⁴⁷ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 15.; Az 1806-ban kiadott második *Ratióra*: GRÜNWARD BÉLA: *A régi Magyarország 1711—1825*. Bp., 1888. 356.; FINÁCZY ERNŐ: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Bp. 1896.; KORNIS GYULA: i. m. I. Bécs, 1927. 240. s. köv.; A szöveg egykorú kiadása: *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*. Buda, 1806.

⁴⁸ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 128—129.

⁴⁹ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 58.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 417.

⁵⁰ RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 418.

⁵¹ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 229—230.

⁵² Uo. 230—231.

⁵³ WESSELÉNYI MIKLÓS: *Balítételekről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 150.

tásban megkapta minden vármegye, hogy a megyegyűléseken vitassák meg.⁵⁴ Ha megyeink közgyűlési jegyzőkönyveinek lapjait forgatjuk az 1830-as évekből, sok előremutató nemes szándékkal, értelmes ötlettel találkozunk.⁵⁵ A törvényhatóságok akciókat szerveztek a köznevelés, elsősorban a népnevelés fejlesztésére. A népnevelés országos újjáalakításának ügyét, a népoktatás szervezetének, tartalmának és metodikájának megfelelő átalakítását a köznemesi ellenzék felkarolta; a népnevelés ügye a haladó politikusok, a vármegyei javaslatok és követi utasítások programpontjává lett.⁵⁶

A Fejér megyei közgyűlés 1838-ban elhatározta, hogy megvizsgálja a népesebb puszták oktatásügyi helyzetét és kötelezi a földesurakat iskolák felállítására. Utasítani fogja az országgyűlésre kiküldött megyei követeket: „Hogyha netalán a nevelés tárgyában az országgyűlés által készült munka egész kiterjedésében az országgyűlésen fel nem vétete is, a falusi és pusztai iskoláknak célirányos elrendelése iránt előlegesen törvény hoztasson”.⁵⁷ „A jelenkor mozgalmi közt — írja Vajna Antal. 1838-ban — alig van jótékonyabb, mint a nevelés és tanítás körüli mozgalom. Örömmel látjuk, miképpen a nevelés és tanítás dolga egyesektől testületekig, testületektől föl a kormányokig érdeke kezd lenni; különösen örömmel látjuk hazánkban a köznép nevelése iránti érdeket is...örömmel látjuk a vármegyék figyelmét, s a kormány atyáskodását a köznép neveltetése iránt.”⁵⁸

A XIX. század 40-es éveiben több figyelemreméltó könyv, nevelésügyi és tanügyi szaklap látott napvilágot, mely e fontos kérdés megoldásához járult hozzá. Közülük itt elég, ha a Szeremlei Gábor Nevelésnára és Zay Miklós Nevelésünk ügye című — elsősorban a gyakorlati pedagógia problémáit taglaló — kézikönyvére utalunk.⁵⁹

Az 1832—36. évi reformországgyűlés lehetővé tette, hogy az oktatás- és nevelésügy a Közoktatási Albizottság (subdeputatio) révén két évtizeden át a diétai tanácskozások és viták állandó napirendi pontjai között szerepeljen. Az 1839/40. évi országgyűlés e tárgyban választmányt küldött ki a kiváló haladó reformpolitikus, Bezeredy István elnökletével.⁶⁰ A választmány 1843-ban átfogó — kifejezetten nemzeti szellemű — törvényjavaslatot tett közvé a népnevelésről, amely alapjául szolgált az Eötvös-féle népoktatási törvényjavaslatnak, s csírájában magán viseli az 1868. XXXVIII. tc. minden jó és rossz oldalát.⁶¹ (A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata, 1843.)⁶²

A javaslat elsősorban a tanítóképzés fejlesztését szorgalmazta. Ennek érdekében tízéves időtartamra 100 000 forintnyi közalap létesítését irányozta elő. Az iskolai tantárgyak körét a fizika, a természetrajz és a történelem tárgyakkal akarta kiszéle-

⁵⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 100—102.

⁵⁵ MÓRA MAGDA: Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években. Pedagógiai Szemle, XVI. évf. (1966) 7—8. sz. 681.

⁵⁶ HAJDÚ JÁNOS: i. m. Bp., 1933. 32—33.

⁵⁷ MÓRA MAGDA: Népoktatás Fejér megyében (1777—1848). A Dunántúl településtörténete II/2. 1767—1848. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977. 43.

⁵⁸ VAJNA ANTAL: Útmutató az olvasni tanításban, a tanítók számára előrebocsátott rövid hangtannal, Kowerau nyomán. Kolozsvár, 1838. Ism. WARGA JÁNOS, Figyelmeztető, 1839. 390—394.

⁵⁹ Így pl. a Religio és Nevelés (szerk.: Szaniszló Ferenc); Nevelési Emléklapok (szerk.: Tavasi Lajos); Katholikus Iskolai Lapok (szerk.: Somogyi Károly); 1842-ben Kossuth Lajos és Fáy András sürgetésére a két protestáns hitfelekezet megindította a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot (Török Pál és Szakács József szerkesztésében), amely a szorosabban vett egyházi problémákon kívül pedagógiai kérdésekkel is foglalkozott.

⁶⁰ KÁRMÁN MÓR: i. m. II. Bp., 1907. 154.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 27—28.; SZÁNTÓ IMRE: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Magyar Pedagógia 1971. 1—2. sz. 119—120.

⁶¹ SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 30.

⁶² BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 268—269.

síteni. A javaslat kimondja, hogy az elemi iskolák felállítására és fenntartására a községek, és nem az egyházak és a földesurak hatáskörébe tartozik. De a fennálló állapotokat figyelembe véve azt is kimondja, hogy minden felekezethez külön legyen iskolája, s csak kisebb községekben adott lehetőséget „közös iskola” állítására.

A javaslat szerint a közvetlen iskolafelügyelet továbbra is az egyházak kezében marad, de előírja, hogy a törvényhatóságok is válasszanak népnevelési bizottságokat a népnevelés előmozdítására, a törvény végrehajtásának ellenőrzésére.⁶³ E „népiskolákra felügyelő küldöttség” feladata, hogy tagjai gyakrabban látogassák meg a falusi iskolákat, ezeknek félévi, s az év végén tartani szokott vizsgáin jelenjenek meg, ezeknek eredményéről, továbbá az iskolák állapotáról és szükségleteiről „véleményes jelentést” terjesszenek be az alispánhoz, aki azt a megyei közgyűlésnek mutatja be.⁶⁴

Az 1843. évi törvénytervezet ugyan nem irányult még mindenkire kiterjedő, egységes alapfokú műveltséget adó népiskola létrehozására, mégis a korábbi állapotokhoz képest jelentős haladást mutatott. Gondolt az életre és a munkára való nevelésre is.⁶⁵ A törvénytervezet azonban Bécs csökönös ellenállása miatt az országgyűlésen még érdemleges tárgyalásra sem bocsátott papíron maradt. A reformjavaslatok a bécsi hivatalok és a király ellenállásán sorra megbuktak.⁶⁶

Kölcsey Ferenc, az oktatásügy fejlődésének egyik leglelkesebb reformkori híve keserűen írja: „...hitem az, hogy a nevelési tárgyat országunk mostani fekvésében jól kidolgozni lehetetlen; vagyis inkább valami különös jót gyakorlatba hozni reménység sincs”.⁶⁷ Az oktatásügy rendezését mindig is királyi felségjognak nyilvánították, s az idevágó törvényhozást feleslegesnek tartották. A Habsburg-kormányzat ellenállása és csökönös maradisága súlyosan akadályozta a népiskolaügy fejlődését.⁶⁸ Deák Ferenc panaszosan jegyezte meg az 1839/40-es országgyűlésről a tanügyre vonatkozóan: „Öregbedett ezen fájdalom, midőn láttuk, hogy a múlt országgyűléstől lefolyt három év alatt e tárgyban a kormány részéről csakugyan semmi nem történt, mi a nemzet reményeinek megfelelt volna”.⁶⁹

Kossuth Lajos a jobbagyfelszabadítással együtt a népnevelés rendezését, korszerűsítését is fontosnak tartotta. A Pesti Hírlap hasábjain erőteljes támadást indított a bécsi udvar neveléspolitikája ellen, mely a végsőkig akadályozta, hogy az országgyűlés nevelésügyi törvényeket is megtárgyaljon.⁷⁰ 1843-ban jelent meg Wesselényi Miklós Szózat című műve, amelyben kimondotta, hogy népiskoláink száma nem elégséges, hogy tanítóink lenézett társadalmi helyzetén és anyagi nyomorán a törvényhozásnak segítenie kell. Azt követelte továbbá, hogy az országgyűlés ne csak állandó tanügyi bizottságot, hanem olyan külön országos közoktatási kormányhatóságot is szervezzen, amely meg tud felelni annak a feladatnak, amely reá és közegeire a népnevelésügyi törvény végrehajtása körül vár.⁷¹

A helytartótanács a király nevében 1845-ben kiadta az új népiskolai rendtartást Magyarország elemi tanodáinak szabályai címmel. A rendtartás szerint az alsó

⁶³ Uo.

⁶⁴ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 16.

⁶⁵ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 268—271.

⁶⁶ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 61—62.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 373—374.

⁶⁷ BAJKÓ MÁTYÁS: i. m. Bp., 1965. 265—266.

⁶⁸ KORNIS GYULA: i. m. II. Bécs, 1927. 425.

⁶⁹ KÁRMÁN MÓR: II. 1907. 156. Id. SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 30.

⁷⁰ Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta OROSZNEÉ MURVAI MARGIT. Tankönyvkiadó, Bp., é. n. Bevezetés, 11.; RAVASZ JÁNOS: Kossuth Lajos harca a magyar közoktatásért. Köznevelés, 1952. 18. sz. 539—542.

⁷¹ TRÓCSÁNYI ZSOLT: Wesselényi Miklós és világa. Gondolat Kiadó, Bp., 1970.

elemi osztályokat — tehát az első két év tanulmányait — minden tanuló számára egyformán, egyöntetűen, azonos „általános” műveltséget adó tananyaggal, latin nélkül kell megszervezni. Az új szabályzat úgy rendelkezik, hogy a 6—12 év között minden gyermek számára kötelező az első két osztály elvégzése. Ezután tanítónak vagy segédtanítónak csak az nevezhető ki, aki a tanítóképző elvégzése után bizonyítványt kapott.⁷²

Az 1845-ben elkészített *Systema scholarium* messze elmaradt az 1843. évi országgyűlési javaslatától, s nem sokat lendített a népoktatás elhanyagolt állapotán. „Ez a szervezet az egyháziak kezébe adván a felügyeletet — írja Kiss Áron —, a papok csakhamar oly erővel ragadták azt meg, hogy midőn a megyék is kezdtek az iskolai felügyeletről gondoskodni, a megyék küldötteit az iskolákba sem bocsátották be, hanem csak azt engedték meg nekik, hogy az épület külsejét vizsgálják meg”.⁷³ Az 1845-i népiskolai rendtartás a katolikus elemi iskolákat még fokozottabb mértékben kiszolgáltatta a Habsburg-kormányzattal szövetkezett klérus befolyásának.⁷⁴

Az 1845-ben elkészített *Systema scholarium* című iskolai rendtartás végrehajtása is a szokott akadályokba ütközött. Ambrus Sándor *Értekezés a hittanító, az iskolaigazgató és a kerületfelügyelői hivatalról* (1841) című művében kilenc pontban fogalmazta meg követelményrendszerét a népiskolával kapcsolatban: 1) alapítsunk minden helységben iskolát; 2) teremtsünk jobb státust a tanítóknak, hogy azokba műveltebb pedagógusokat ültethessünk; 3) egyenrangosítsuk a tanítókat a honorariókkal; 4) válasszuk ketté a tanítói és a jegyzői hivatalt; 5) tiltsuk el a gyermekeket — közpásztor fogadásával — a legeltetéstől; 6) alapítsunk tőkét vagyontalan gyermekek könyvekkel és ruházattal való ellátására és jutalmazására; 7) iktassuk törvénybe az iskolakötelezettséget; 8) amelyet hajtson végre a megye és végezetül 9) váljék gyakorlattá hazánkban, hogy iskolai bizonyítvány nélkül senki se tudjon állást vállalni”.⁷⁵

Mint hogy a vármegyék többsége a népnevelés ügyének rendezését nem a királyi kormányshoz, hanem az országgyűléshez tartozónak mondta, a helytartótanácsnak a népoktatás ügyét fejleszteni iparkodó rendeleteit sohasem hajtotta végre.⁷⁶ „A t. vármegyék legnagyobb része ez időben már az adminisztratori rendszer ügyében kifejtett harcz miatt ellenzéki álláspontot foglalva el, nem igen serénykedtek segédkezet nyújtani eme népiskolák ügyében a clerusnek, és annál kevésbé voltak hajlandók a kormány intenióit az iskolai oktatás ügyében elősegíteni, mivel az ezen új reformban is hangsúlyozott királyi jogot — a népiskolák szervezetére s igazgatására nézve — elismerni vonakodtak”.⁷⁷

A népoktatás megmerevedett szervezete, tananyaga és tanítási módszere a kor által megkívánt gazdasági és társadalmi követelményeknek nem felelt meg többé.⁷⁸ Sem a második Ratióban, sem pedig a reformkorszak országgyűlésein nem sikerült megalkotni a magyar köznevelés egyetemes és egységes rendezését, a szerves köznevelési törvényt.⁷⁹ Így aztán a második Ratio Educationis érvényben maradt egészen 1848-ig. A tanügyi kérdések intézését a bécsi udvar álláspontja szabta meg. A falusi kisiskolai oktatás igen keveset haladt előre a második Ratio négy évtizedes hosszú

⁷² MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 163—166.

⁷³ KISS ÁRON: A magyar népiskolai tanítás története. I. Bp., 1881. 52.

⁷⁴ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 62.

⁷⁵ Íd. KANYAR JÓZSEF: A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában (1770—1848). A Dunántúl településtörténete II/2. A Pécsi Településtörténeti Konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977. 11.

⁷⁶ BERAUER JÓZSEF: A Kalocsa-egyházmegyei róm. kath. népiskolák története, Kalocsa, 1896. 13

⁷⁷ OLTVÁNYI PÁL: i. m. Szeged, 1884. 21.

⁷⁸ *Hajdú János*: i. m. Bp., 1933. 32—33.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 417.

⁷⁹ FINÁNCZY ERNŐ: i. m. Bp., 1927. 391.

uralma alatt. Joggal írhatták az 1848-as forradalom évében: „Népnevelés! — e szó a legközelebb lefolyt években olly sok ajkon gördült le, olly sok író által tárgyaltatott; a nélkül, hogy magasztos eszméje tetté alakult volna”.⁸⁰

Eszmék és tervek 1848-ban a népoktatás megreformálására

A népoktatást — különösen a kisebb helyeken — az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előestéjén is százalmas állapotban találjuk. Hazai népoktatásunk fogyatékoságai régmúlt idők örökségeként nehezdedek első alkotmányos vallás- és közoktatásügyi miniszterünkre, Eötvös József báróra. Főként egyes nemzetiségi vidékeken kevés volt az iskola és gyenge a beiskolázás. Sok volt a roskatag, alkalmatlan iskolaépület, a silány lakás, elégtelen a tanítói fizetés. Általános a panasz az iskolák rendszertelen látogatása miatt. Nem volt egység a tanítás anyagában és a szorgalmi időben.⁸¹

A legnagyobb fogyatékoság mégis a tanítóképzésben jelölhető meg. A tanítók zömét még 1848-ban is a régi s már teljesen elavult normális iskolai rendszer szerint képzett egyének tették ki, vagy olyanok, kiknek nem is volt hivatásuk a tanítás. A kormány által a 40-es években felállított öt tanítóképző — kétéves tanfolyammal — keveset javíthatott a mostoha helyzeten. De még ez a gyengén képzett s kevés módszeres tudással rendelkező tanítóóság sem szentelhetette magát teljesen hivatásának; a legtöbb esetben kénytelen volt silány díjazása pótlására másféle tevékenység folytatására is, úgy hogy a tanítás másodrendű feladatává vált számára. A tanító „egyszeres-mind kántor, orgonista, egyházi, rector is”, így aztán érthető, hogy „a tömérdek templomok és lelki oktatások dacára is” elmaradott a népműveltség.⁸² Az 1848-iki iratok a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irattárában bőven találunk erre vonatkozó panaszokat.⁸³

Az 1848. márciusi forradalom nyomán országszerte felszínre törtek a pedagógusok igényei a népoktatás megreformálására. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólította a pedagógusokat, „hogy kimutatva az iskolák hiányait, kiki tehetsége szerint mondja ki véleményét”.⁸⁴ A forradalmi változás a haladó pedagógusok táborát egy csapásra új lehetőségek és új feladatok elé állította. „Édes hazánk áldásteli újjászületésén a falusi s polgár-iskolákra nézve is az új, rég óhajtott jobb időszakot üdvözljük — írják a zólyomi esperesség evangélikus iskoláinak tanítói —, azon időszakot, mely a népiskolák s tanítóinak állását a népnevelés szellemi szükségével összhangzatba hozandja.”⁸⁵

A népoktatás siralmas állapota nem utolsósorban abban lelte magyarázatát, hogy maga az állam ezt a fontos közügyet jóformán teljesen átengedte a vallásfelekezeteknek. A tanítóóság részéről egyre több panasz érkezett a népoktatás egyházi felügyelete

⁸⁰ PAPVÁSÁRHELYI ISTVÁN: A Felvidék Népe. Népnevelési Eszmék. Ungvár, 1848. 19.

⁸¹ HAJDÚ JÁNOS: i. m. Bp., 1933. 33—34.

⁸² Id. RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 79—81.

⁸³ *Országos Levéltár* (a továbbiakban: OL), 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848.; EMBER GYÖZÖ: Az 1848/48-i minisztérium levéltára. Bp., 1950., 160., 162., 179—180.

⁸⁴ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kútfő, 4. tétel, 1848. május 28.

⁸⁵ Uo. 23. kútfő, 2. tétel. Zólyomi esperesség ev. iskoláinak összes tanítói az oktatási reform iránti hajlamukat nyilvánítják. 1848. május 4.

ellen.⁸⁶ A pedagógusok mindenekelőtt a papság uralmától, az egyház gyámkodásától akartak megszabadulni.⁸⁷ A tanoda nem lehet "az egyháznak szolgáló-leánya" — írja Tavasi Lajos —, a tanító nem lehet „a papnak szolgálégyéne”. Csak az iskolának a klérus béklyóiból való kiszabadulása lehet a haladás biztosítéka.⁸⁸ „Nincs nagyobb, nincs fontosabb feladata a mai kornak, mint tisztába hozni, kié legyen a tanoda? kié a nevelés és tanítás műhelye.”⁸⁹

A márciusi forradalom utáni hónapokban bőven áramlottak a panaszos beadványok, követelések és kidolgozott reformtervezetek az új vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz.⁹⁰ Az „egységes, nemzeti tanrendszer” megvalósítását, a közös falusi nemzeti iskolák felállítását, iskolai könyvek íratását, átfogó nevelésügyi törvények sürgős megalkotását a pedagógus közvélemény elsősorban az új felelős kormányváltás- és közoktatásügyi miniszterétől, Eötvös Józseftől várta.⁹¹ Eötvös és miniszteriüma munkáját nagymértékben hátráltatta, hogy állandóan számolnia kellett különösen a katolikus egyház vezetőinek ellenséges magatartásával.⁹²

Eötvös József a művelődés sok ága közül a népoktatásnak tulajdonított fontosságot: „Én mindenké közt, bármennyire tisztetem a magasabb tudományokat — mondotta egyik beszédében —, bármennyire meg legyek győződve arról, hogy magasabb népművelés lehetetlen oly országban, hol tudomány nem létezik, most is ezt mondom fő és első teendő a népnevelés; mert teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek egységes talaján nyugszik. Nem akarom, hogy a tudomány Magyarországon karácsonyfa módra állíttassék föl, fölékesítve mindenféle csecsebecsékkel, különben pedig arra teremtve, hogy elszóródjon; én azt akarom, hogy a fa gyökereket verjen a hazában, s erre nézve mindenekelőtt szükséges, hogy a talaj legyen előkészítve.”⁹³

A márciusi forradalom győzelme után Tavasi Lajos, a magyar köznevelésügyi radikális polgári és nemzeti átalakításának harcosa, a baloldali pedagóguscsoport szervezője, felhívást bocsátott ki minden felekezet tanítóihoz „egyetemes és közös” gyűlés megtartására, amelyen a teljes „nemzeti tanrendszer” kidolgozását akarták megvalósítani.⁹⁴ A magyar tanítók első egyetemes gyűlése 1848. július 20-án ült össze Pesten, az egyetem nagytermében. Tavasiék — a radikális balszárny élén — az előterjesztett „javaslati irányeszmék”-ben követelték a közoktatásügyi és vallásügyi minisztérium szétválasztását, az általános tankötelezettséget, továbbá, hogy a tanítók „hitfelekezeti tekintet nélkül” egyedül az államtól függjenek.

Tavasi a tanító fontos szerepét hangoztatta az új társadalmi helyzetben: „Tegyük országos hivatalnokká vagy államtisztté, tegyük becsültté a tanítót, tegyük tekintélyesbé az ő állását, hogy a nyomorult elélés miatt kénytelen ne legyen a tudományt elhanyagolni, kaszálni és kapálni, borral vagy éppen bőrrel kereskedni, mint az egykori pap; marhát hizlalni és filléres fizetésért koldusként házról-házra járnai vagy a gyermekektől a fahasábokat vagy havi cipókat s kétgarasokat elfogadni, mint a li-

⁸⁶ ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 350.

⁸⁷ KORNIS GYULA: i. m. II. Bécs, 1927. 586.

⁸⁸ TAVASI LAJOS: i. m. é. n. 135—136. Tanoda és egyház. 1848.május 3.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kútfő, 1—49. tétel.

⁹¹ RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 512.; MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 277—278.

⁹² ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 350.

⁹³ Id. RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 87—88.

⁹⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp., 1968. 287—404.

⁹⁵ Uo. 295—296.

bát vagy a bornyút őrző konvenció pásztor; és őt becsülve, becsültebbé teendjük az ügyet, amelyet kezel és képvisel, a nevelés- és tanügyet.”⁹⁵

Az elemi iskolai szakcsoport felvetette, hogy a tanítói állás „különíttessék el más, vele sok helyt kapcsolatban levő foglalatosságoktól, milyen a jegyzőség, harangozóság, egyházfűség, éneklőség, valamint szabadíttassék föl a hitszónoklás és minden egyházi alárendeltség alól is”.⁹⁶ 1848 forradalmár pedagógusai a népiskolai tervezetekkel az általánosan kötelező, egységesen állami köznevelésnek, a felekezeti iskolák államosításának az elvét akarták diadalra vinni.⁹⁷

A tanítói gyűlés érdeme, hogy először tett kísérletet egységes nemzeti tanrendszer kialakítására. Az eddig lenézett, kismemizett pedagógusok most köznevelésünk polgári átalakításának úgyszólván minden lényeges kérdését felvetették, s felvillantották a továbbhaladás irányait is. A közgyűlés javaslatait július 28-án 25 tagú küldöttség vitte Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez azzal a kéréssel, hogy „minél előbb javasolna és eszközölne a nemzetgyűlésen nevelésügyi törvényeket”. Eötvös azonban már július 24-én, a tanítógyűlés utolsó előtti napján benyújtotta népiskolai törvényjavaslatát a képviselőházhoz. Eötvös törvénytervezetét az elemi oktatásról az új, népképviselői országgyűlés 1848. augusztus 3—12. között vitatta meg.⁹⁸

A javaslat új állami közös iskolákat kívánt létesíteni, de megengedte a hitfelekezeti iskolák fenntartását is olyan helyeken, ahol az egyes hitfelekezetekhez tartozó iskolásgyermekek száma külön-külön eléri az ötvenet. A javaslat jelentősége abban áll, hogy az eddigi feudális iskolázással szemben törvényerőre kívánta juttatni az elemi oktatás polgári jellegű átalakítását, az iskolázás kötelezettségét, ingyenességét, világi jellegét (az egyház és iskola szétválasztását), a korszerű tudományos és anyanyelven történő oktatást. Gyengéje volt viszont a javaslatnak, hogy a különböző hitfelekezetekhez tartozó tanulók részére külön iskolák felállítását rendelte el olyan községekben, ahol az egyes felekezetekhez tartozó tanulók száma az ötvenet meghaladja.⁹⁹

A javaslat nagy vitákat váltott ki a képviselőházban. A radikális balszárny követelte a felekezeti iskolák államosítását, a katolikus papság javainak szekularizációját, az egyházi alapítványoknak a népnevelés céljaira történő állami kezelésbe vételét. A jobbszárny Eötvös javaslatát is soknak tartotta, s főként a közös iskolák felállítása ellen tiltakozott. A katolikus egyház vezetői minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználtak, hogy az állami iskolázás ügyét elgáncsolják. A baloldal indítványára a ház többsége elvetette a hitfelekezeti iskolák engedélyezésének lehetőségét, s kimondta, hogy csak állami közös iskolák lehetnek.

De Pázmándy Dénes, a képviselőház elnöke, a kormány megbízásából újabb módosító javaslatot terjesztett elő, mely rést ütött az egész törvényjavaslatnak azon az alapelvén, hogy a közoktatás irányába az egyháznak nincs beleszólása. Végül is a parlament olyan közvetítő javaslatot fogadott el, hogy az állam mindenütt köteles iskolákat állítani, de a felekezetek is állíthatnak saját erejükből iskolákat.

A főrendiház azonban kedvezőtlenül fogadta az alsóház által felterjesztett törvényjavaslatot és annak tárgyalását időszerűtlennek minősítve augusztus 25-én a következő ülésszakra halasztotta elfogadását. Így sikerült a magas klérusnak megakadályozni nemcsak az egyház és iskola különválasztását, a közös iskolák létrehozását,

⁹⁵ Uo. 299.

⁹⁷ TAVASI LAJOS: i. m. Bp., é. n. 36—41.; SZAKÁL JÁNOS: i. m. Bp., 1934. 49—53.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 83—95.

⁹⁸ TAVASI LAJOS: i. m. Bp., é. n. 40.; RAVASZ JÁNOS: i. m. Bp., 1966. 524—529.

⁹⁹ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 91—93.

hanem az általános tankötelezettség bevezetését és az elemi oktatás ingyenessé tételét. A törvényjavaslatnak a napirendről való levétele húsz évvel odázta el a kötelező népoktatás bevezetését Magyarországon.¹⁰⁰

Imre Szántó

DIE LAGE DES UNGARISCHEN VOLKSSCHULUNTERRICHTS IN DEN DÖRFERN

(1790—1848)

Die von Maria Theresia im Jahre 1777 ausgegebene Ratio Educationis regelte das erstmal die ungarische Volksbildung in modernem Geist einheitlich, mit staatlichen Massregeln. Diese war die erste umfassende, staatliche Unterrichtsordnung, die den Volksunterricht ins System des Unterrichtswesens einschliess. Ihre Bedeutung können wir vor allem darin zusammenfassen, das sie gegenüber dem kulturellen Monopol der Kirche das erstmal die Interessiertheit des Staates auf dem Gebiet der geistigen Kultur betont. Die Ratio Educationis hatte eine lange Gültigkeit, bis zum Jahre 1868 diente sie als Leitfaden auf allen Gebieten der Volksbildung. Ein grosser Teil der Neuerungen der Unterrichtsordnung blieben aber vorübergehend auf dem Papier. Es fehlten nämlich diejenigen, die die neuen Aufgaben hätten zu bewältigen können: die gut gebildeten Lehrer, die Lehrräume, die Unterrichtshilfsmittel.

Das Parlament vom Jahre 1790/1791 tagte in einer äusserst regengeistigen Atmosphäre. Auf diesem Parlament riessen die adligen Reformer die Führung an sich. Aus dem Gesichtspunkt der Reformen auf dem Gebiet des Schulwesens gilt die Gründung des „Komitees für Bildungswesen“ für besonders wichtig, dessen Aufgabe die Ausarbeitung „der allgemeinen Prinzipien und des Systems der nationalen Volksbildung“ war. Die adligen Mitglieder des Komitees konnten aber die enge Kategorie der „adligen Nation“ nicht überschreiten. Der reaktionäre Charakter der Kulturpolitik des Adels zeigte sich vor allem darin, dass es im wesentlichen das System vor Joseph II. wiederherstellte, während er die Forderung der „nationalen Volksbildung“ (educatio nationalis) als Gegenwirkung auf die gewaltsame Germanisierung verkündete.

Die ungarischen Jakobiner beurteilten auch den Inhalt der Schulerziehung aus dem Gesichtspunkt der Notwendigkeit der radikalen bürgerlichen Umwandlung. Aber der ungarische Kleinadel, erschrocken vor den Ereignissen der französischen Revolution und von derheimischen Jakobinerbewegung trat vom nationalen Kampf zurück. Die Möglichkeit des breiten Unabhängigkeitskampfes gegen die Habsburger verging für eine Zeit, und es kam der gegenrevolutionäre Bund des reaktionären feudalen Absolutismus und des ungarischen feudalen Adels zustande. Die Habsburgregime, die sich vor dem Geist der Revolution fürchtete und der sich ergebene ungarische feudale Adel wurden auch auf dem Gebiet der Volksbildungspolitik die Vertreter der Reaktion. Die Palatine Alexander Leopold und Joseph, erschrocken vor dem Eindringen des Geistes der französischen Revolution, hielten gerade die Entwicklung des Volksunterrichts für schädlich.

Die neue Regelung der Volksbildung in Ungarn geschah nach langjähriger Zögerung wieder in Form einer königlichen Anordnung, in der zweiten Ratio Educationis, ausgegeben von Franz I. im Jahre 1806, auf Grund der Arbeiten des „Komitees für Bildungswesen“ des Parlaments von 1790/1791. Die stark konservative zweite Ratio Educationis bedeutete im wesentlichen neue Richtung und neuen Geist nicht. Der reaktionäre Geist des Habsburg-Absolutismus war für die Entwicklung der Volksbildung nicht günstig. Die wenigen Schulen, die Unregelmässigkeit des Schulbesuches, das Fehlen der materiellen Mittel, die dürftige, praktisch nicht existierende Lehrerausbildung, das schändlich geringe Gehalt der Lehrer, das schreckliche Elend der überlasteten Fronbauern waren schwere Hindernisse für die Entwicklung des Volksbildungswesens.

Am Ende der 1830-en Jahre breitete sich der politische Kampf für die nationale Unabhängigkeit und die bürgerliche Umwandlung in Ungarn aus. Die Bewegung für Volksbildung war organischer Teil dieser politischen Kämpfe. Die Volksbildungspolitik brach ihren Weg im Interesse der nationalen und bürgerlichen Umgestaltung des ungarischen Volksbildungswesens. Die Reformer verbanden die je breitere Ausdehnung des Schulunterrichts mit der gesellschaftlichen und rechtlichen Befreiung der Fronbauern. In diesem Entwicklungsprozess hatten die mit verschiedenen Motivatio-

¹⁰⁰ MADARÁSZ JÓZSEF: Emlékiratai 1831—1881, 141—142.; RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: i. m. Bp., 1960. 92—93.; ANDICS ERZSÉBET: i. m. Bp., 1948. 349—358.; SPIRA GYÖRGY: A magyar forradalom 1848—49-ben. Gondolat, Bp., 1959. 223—225.

nen gefärbten Volksbildungsbewegungen der adligen Komitate Anfang der 1830-er Jahre eine wichtige Rolle. Der Statthalterrat gab im Namen des Königs eine neue Anordnung für die Volksschulen in Ungarn im Jahre 1845 aus. Diese Volksschulvorschrift lieferte die katholischen Volksschulen dem mit der Habsburgregierung verbündeten Klerus in noch grösserem Masse aus.

Die Organisation, der Lehrstoff und die Unterrichtsmethode des Volksunterrichts waren erstarrt und entsprachen den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Erfordernissen der Zeit nicht mehr. Es gelang weder in der zweiten Ratio, noch auf den Landtagen der Reformzeit die allgemeine und einheitliche Regelung der ungarischen Volksbildung, das organische Volksbildungsgesetz zustandezubringen. Die Unzulänglichkeiten der einheimischen Volksbildung drückten als Erbe der vergangenen Zeiten unseren ersten verantwortlichen Minister für Religion und Unterrichtswesen, Joseph Eötvös. Anlässlich der Revolution von März 1848 kamen die Ansprüche der Lehrer auf Reformieren des Volksunterrichts hoch. Die erste allgemeine Versammlung der ungarischen Lehrer tagte im 1848 in Pest. Sie versuchte zum ersten Male ein einheitliches, nationales Lehrsystem zustandezubringen.

Die neue Volksvertretung diskutierte zwischen 3—12 Aug. 1848 über den Gesetzentwurf von Volksschulunterricht, vorgelegt von Eötvös. Die Bedeutung des Gesetzentwurfes besteht darin, dass er gegenüber der bisherigen feudalen Schulung die bürgerliche Umgestaltung des Volksunterrichts: den obligatorischen, kostenlosen, sekulären, zeitgemäss wissenschaftlichen Unterricht in Muttersprache zur Gesetzeskraft zu heben versuchte. Über den Gesetzentwurf entstanden grosse Diskussionen in den beiden Häusern. Das Abnehmen des Gesetzentwurfes von der Tagesordnung verschob die Einführung des obligatorischen Volksunterrichts in Ungarn mit 20 Jahren.

TARTALOM

<i>Makk Ferenc</i> : Megjegyzések II. Géza történetéhez	3
<i>Rákos István</i> : Gazdaság és társadalom tagozódása Szegeden (1720—1777)	25
<i>Szántó Imre</i> : A falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon (1790—1848)	61

Felelős kiadó a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja

Műszaki szerkesztő: GAÁL ENDRE

A kézirat a nyomdába érkezett: 1977. Megjelent: 1978

Példányszám 425. Terjedelem 7 A/5 ív

Készült New Times betűtípusból monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint

77-4754 — Szegedi Nyomda

Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató